

319994

4
1999

36

Ókortudományi Értesítő

IV. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztők:

Lőrincz Ádám
Patay Horváth András

Debrecen
1999

A kiadvány az Ókortudományi Társaság erkölcsi támogatásával jelent meg.

A jelen szám megjelentetéséhez segítséget nyújtott az ELTE BTK Metafizika Tanszék, az ELTE BTK Görög Nyelvi és Irodalmi Tanszék valamint a KLTE Universitas Alapítvány. Köszönjük nekik.

Felelős kiadó a Kossuth Lajos Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője.

ISSN 1417-8532

F/648/1333

Címeink:

Németh György
ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék
1364 Budapest Pf 107
GNEMETH@ISIS.ELTE.HU

KLTE Ókortörténeti Tanszék
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.
GYNEMETH@TIGRIS.KLTE.HU

Lőrincz Ádám
LORINCZ@OSIRIS.ELTE.HU

9923845 AKAPRINT Kft. F. v.: Freier László

Ókortudományi Értesítő

IV. szám

Főszerkesztő:

Németh György

Szerkesztők:

Lőrincz Ádám

Patay Horváth András

Debrecen

1999

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

UTÁNPÓTLÁS

E rovatunkban megkezdjük az 1999-es OTDK díjnyertes ókori tárgyú dolgozatainak közlését. Jelen számunkban egy régészeti és három filológiai témájú munkát mutatunk be. Terjedelmi okok miatt a dolgozatok itt csak rövidített változatban jelennek meg. Az utolsó két dolgozat nem az OTDK terméséhez tartozik, hanem új publikáció.

Patay Horváth András

Kőbe zárt történelem

A Parthenón nyugati oromcsortjának értelmezése

Athénben a Propylaián áthaladva elsőként Athéna Parthenos templomának nyugati homlokzatát pillantjuk meg az Akropolison. Nem volt ez másként az ókorban sem, a különbség csak az volt, hogy akkor még az oromcsortot díszítő szobrok mind a helyükön voltak, és Pausaniasnak talán nem is volt szüksége idegenvezetőkre, hogy megállapítsa: "A Parthenónnak nevezett templom hátsó falán Poseidónnak és Athénának Attika földjéért folytatott versengése látható." (1,24,5) Az azóta eltelt évszázadok során Athéna templomából előbb keresztény templom, majd mecset, végül pedig löporraktár lett és mindez természetesen nem kedvezett az épület szobordíszének sem. Jelen dolgozatban a nyugati oromcsort egyik töredékéről, az általánosan használt jelölés szerint Q alaknak nevezett darabról, majd ennek kapcsán az oromcsort egészéről lesz szó.

Mindenekelőtt vegyük sorra az értelmezés alapjául szolgáló tényeket. Carreynek a XVII. század végéről származó rajzain még szinte teljes egészében látható a nézővel szemközt ülő ruhás nőalak (Q), tőle balra és jobbra pedig egy-egy álló, ruhátlan fiú körvonalai ismerhetők fel. (P és R) P egészen szorosan hozzásimul Q-hoz, felemelt bal karjával pedig valószínűleg átkarolta a nőalakot. R szemközt áll, jobb lába Q mellett egy négyszögletes építményfelén nyugszik, bal lábával pedig alighanem a szomszédos, fekvő T alak combjára támaszkodott. A Q alakból mára a felsőtest nagyobbik része letört, de a XIX. sz. végén sikerült a töredéket a P alak torzójával kiegészíteni. A Q töredék térdén máig is látható P ujjainak lenyomata, jobb oldalán pedig P lábszárának töredéke őrződött meg. Ez a két alak tehát a lehető legszorosabban kapcsolódik egymáshoz, és a mai közfelfogás szerint a Carrey rajzain látható R alakkal együtt leginkább Óreithiát és az ő két gyermekét, a Boreadákat, név szerint Kalaist és Zétést ábrázolja. Vegyük most szemügyre ezt az általánosnak tekinthető, szerintem mégis igen sok problémát felvető azonosítást.

Óreithia attikai királylány, tehát valóban elképzelhető lenne itt az oromcsorton. Két gyermekét azonban szinte mindig szárnyas hérósokként, a Harpyiák elleni küzdelemben ábrázolták, és egyetlen egy esetben sem láthatjuk őket anyjuk mellett áldogáló kisgyermekként.

Ezenkívül az attikai vázafestészetben valóban nagyon népszerű volt az a jelenet, amikor Boreas elrabolja Óreithiát, de ez nemhogy erősítene, hanem inkább gyengíti az azonosítást. Óreithia minden ókori ábrázolása ugyanis *kizárólag* Boreas társaságában mutatja az attikai királylányt, itt azonban Boreas nem jelenik meg. A szakemberek persze amellett igyekeznek érvelni, hogy jelen esetben az egyedülálló ikonográfiai megoldás ellenére is a lányrablásra történik utalás, hiszen végső soron csak ez tenné lehetővé az azonosítást, szerintem azonban aligha kell magyarázni, hogy egyáltalán nem ezt a jelenetet akarták itt ábrázolni. Az elrablás idején igencsak meglepő lenne, ha már Óreithia mellett látnánk két, Boreastól született

gyermekét is.

Mindent összevéve: Ha a Parthenónt megelőző időből (sőt mellesleg az egész ókorban) nem volt ismert az ülő Óreithyiának gyermekeivel együtt történő ábrázolása, akkor honnan tudhatta volna a korabeli szemlélő, hogy itt azt az Óreithyiát látja ülő helyzetben, akit egyébként csak a viharzó Boreas elől menekülve szokott látni, és mellette azok a szárnyatlan gyermekei állnak, akik egyébként sohasem jelentek meg anyjuk társaságában, és akik minden más ábrázoláson szárnyasuhogások közepette küzdöttek a Harpyiákkal?

Felmerültek természetesen egyéb azonosítási kísérletek is. Volt aki szerint az ülő nőalak Iphimedeia, a mellette álló gyermekek pedig Poseidóntól született ikerfiai Ótos és Ephialtés, más néven az Alóadák. Az oromcsoporton történő szerepeltetésük oka ezen elmélet szerint az lett volna, hogy ezáltal lehetett Poseidón "földrázó" jellegét kifejezésre juttatni. Amellett, hogy a magyarázat meglehetősen erőltetett, az azonosítás legfőbb hibája, hogy az Alóadák zsenge koruk ellenére is hatalmas óriások voltak, és hadat üzenve az isteneknek képesek voltak a Pélion és az Ossa hegyet az Olympos tetejére dobni. Aligha lehet elképzelni, hogy ezeket a fiúkat ábrázolták volna békésen anyjuk mellett álldogálva.

Az újabban felmerült értelmezési kísérletek sem vezettek lényegesen jobb eredményre. Még a XIX. században felmerült azonban annak a lehetősége, hogy a P és Q alakok Leukotheát és Palaimónt ábrázolhatták, ezt viszont a későbbi kutatás láthatólag teljesen egyértelműen elvetette. A következőkben azt szeretném megmutatni, hogy talán mégis ez az azonosítás lehet az oromcsoport megértésének kulcsa, de ehhez előbb néhány szót kell szólni arról, hogy ki volt Leukothea és Palaimón.

A mítosz legelterjedtebb változata szerint Inó, amikor örvöngő férje, Athamas király egyik gyermekét már megölte és neki is az életére tört, esztét vesztve magával ragadta a másik gyermekét, Melikertést és vele együtt a tengerbe vetette magát, majd mindketten istenné váltak. Inó neve Leukotheára, Melikertésé pedig Palaimónra változott. A gyermek testét egy delfin az Isthmosra vitte. Itt talált rá Sisypchos, Korinthos akkori királya, eltemette, és megalapította tiszteletére az isthmosi játékokat.

Térjünk vissza most már a P-Q alakoknak az isthmiai tengeristenekkel történő azonosításhoz, amelynek elutasításához mindig csupán azt az érvet szokás hangoztatni, hogy Leukotheának és Melikertés-Palaimónnak nincs semmiféle mitológiai kapcsolata Athénnal vagy Attikával. Ez az indoklás két szempontból is kifogásolható:

Az első ellenvetésem pusztán annyi, hogy lehet kapcsolatot találni Melikertés alakja és Athén mitikus hagyománya között. A másik sokkal fontosabb, és az előzőtől teljesen független, elvi probléma az, hogy számos kutató abból indult ki, hogy jelen esetben a kompozíció mindkét oldalán attikai hērósoknak *kell* lenniük. Az azonosítás kérdésének eldöntésében azonban ez csupán *feltételezés*, amelyet egyetlen írott forrás sem támaszt alá. A résztvevők közül az írott hagyomány alapján csak a két főszereplő tekinthető biztosnak. Az oromcsoport bal oldalán, tehát Athéna háta mögött található alakokat természetesen nagy valószínűséggel tarthatjuk Kekeróps lányainak és hozzátartozóinak. Mindebből azonban nem következik egyértelműen, hogy az oromcsoport másik, tehát Poseidón háta mögött található részén is attikai hērósokat kellene sejtenuk. Ugyanígy elképzelhető az is, hogy az *Athénával szembenálló* oldalon az a legfontosabb, hogy a mellékalakok Poseidónnal álljanak szoros kapcsolatban. Nem zárható ki tehát, hogy nem attikai szereplőket ábrázoltak egykor az oromcsoportnak ezen a részén, és a Poseidónnal való szoros kapcsolatát tekintve Leukothea és Palaimón alakja komolyan számításba jöhet. Hogy a korabeli szemlélő felismerhesse őket az oromcsoport figurái között, annak legfontosabb előfeltétele az, hogy a legenda valamilyen formában ismert legyen az V. századi Athénben. Ennek alátámasztására több bizonyítékot is fel lehet hozni.

Leukothea már az Odysseiában igen fontos szerepet kap, Théseus legendás hőstettei

kapcsán pedig, legalábbis említés eshetett az isthmiai játékok alapításának történetéről. Másrészt a versenyjátékok a Kr.e. VI. századtól kezdve megrendezésre kerültek, és ezeken sok athéni (köztük még Sókratés is!) részt vett, versenyzőként és nézőként egyaránt. Palaimón isthmiai kultuszának első régészeti emlékei pedig épp az V. századból származnak.

Legfontosabb bizonyíték Leukothea és Palaimón ismertségére vonatkozóan az, hogy a hajósokat védelmező istenekként megjelennek az attikai drámában.

Míg a Boreadák vagy az Alóadák esetében teljesen szokatlan lenne gyermekként történő ábrázolásuk, Melikertés mítoszából elvileg teljesen természetesen adódhat, hogy gyermekként, édesanyja, Poseidón és Amphitrité társaságában jelenítsék meg.

Valóban van bizonyítékunk az ókor írott forrásaiban arra, hogy Inót Melikertéssel együtt Poseidón és Amphitrité társaságában ábrázolták, és a fennmaradt tárgyi emlékek között is megtalálhatjuk az ülő Inó, és a jobbán álló Melikertés képét (III. sz. mozaik).

A Poseidón és Amphitrité társaságában található, karján gyermekét tartó nőalakról tehát alighanem minden korabeli szemlélőnek eszébe juthatott, hogy itt valószínűleg Leukotheáról és gyermekéről, a hajósokat segítő Palaimónról lehet szó.

A következő azonban, ami eszébe juthatott, az maga Isthmia, és ennek kapcsán Korinthos lehetett, hiszen Poseidón, Leukothea és Palaimón együttesen kizárólag Isthmiára vagy Korinthosra történő utalásként volt értelmezhető. Miért akarták volna Korinthost ilyen kiemelt helyen ábrázolni? Ennek megértéséhez az oromcsoport egészének újragondolása szükséges. Első lépésként érdemes leszögezni, hogy az Akropolis és a Parthenón újjáépítésének már a gondolata is elválaszthatatlan kellett legyen a perzsák által véghezvitt elpusztításának körülményeitől. Sőt a későbbi hagyományban a Parthenón egyenesen a salamisi győztesek által a barbároktól nyert hadizsákmányból emelt épületként jelenik meg. A Parthenón tehát nem más, mint a perzsák felett aratott győzelem emlékére emelt fogadalmi ajándék, és az egész szobrászati díszítés ennek jegyében készült. Tökéletesen érthető a mitikus allegória a metopékon ábrázolt amazónharc, a kentaurharc, a trójai háború vagy a gigantomachia esetében, hiszen görögök vagy görög istenek aratnak győzelmet a vadállati, barbár erők felett. Emellett a fríz is egyértelmű utalásokat tartalmaz a marathóni csatára vonatkozóan, sőt maga a kultuszszobor szintén egyértelműen a perzsák felett aratott győzelmet hirdeti, hiszen az istennő jobbán Niké alakja volt látható, a gigantomachia és az amazonomachia pedig nemcsak a metopékon, hanem Athéna pajzsán is megjelent.

A nyugati oromcsoporton azonban görög istennő arat győzelmet egy másik olymposi isten felett, és ez így önmagában aligha illeszkedik a görög összefogással a barbárok felett aratott győzelem koncepciójába, nem fejezi ki, sőt még csak nem is utal az egész épületnek fent leírt fogadalmi ajándék voltára: arra, hogy az egész templom a perzsák felett aratott győzelem emlékműve.

Az oromcsoport értelmezésnek az egyetlen, teljesen biztosnak tekinthető tényből, azaz az ábrázolt központi jelenet Pausanias által megadott témájából kell kiindulnia. Ez pedig nem más, mint Poseidón és Athéna vitája. Athéna olajfájának történetét legkorábbi forrásunk, Hérodotos a salamisi csata előzményei közt beszéli el, és itt a szövegkörnyezetnek (VIII, 54-55) igen nagy a jelentősége: Hérodotos elbeszélésében Athéna olajfája épp a salamisi csata napján sarjadt ki az Akropolison.

Az oromcsoport témájául választott legendának tehát szerintem egyértelműen a Kr.e. 480. évre, azon belül is a salamisi csatára kell utalnia. Az, hogy a porig égett Akropolison új olajfa sarjadt, később a győzelem egyértelmű előjelévé, szimbólumává vált. Tehát, ha már korábban is létezett a két isten vitájáról szóló mítosz, akkor 480 után ez új jelentéstartalommal töltődött föl, és a korábbinál mindenképpen nagyobb jelentőségre tett szert.

A mítosz cselekményét alighanem a következőképpen lehet rekonstruálni: Azért, hogy hatalmukat és a város iránti jóindulatukat bizonyítsák, Poseidón és Athéné elővarázsolták az

athéni Akropolison a sós forrást és az olajfát. Zeus ezután Athéna javára döntötte el a vitát, Poseidón pedig megharagudott, és árvízzel fenyegette Attikát. Már talán meg is kezdte fenyegetésének végrehajtását, amikor Zeus végülis megakadályozta ebben.

Ismerve a görög mitológiának azt a sajátosságát, hogy az egyes történetek minden alkalommal az adott körülményeknek megfelelően voltak alakíthatók, és ezáltal a mítosz minden szavakban vagy műalkotásban kifejeződő változata aktuális jelentéstartalommal bírhatott, fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon ebben az esetben mit akarhattak az építetők ezzel a mítosszal kifejezni. Egy ilyen prominens helyen található mű esetében, mint a Parthenón nyugati oromcsoportja, azt hiszem el sem képzelhető, hogy az egész történetet csak önmagáért ábrázolták volna.

A mítosz nyelvén megörökített eseményt biztosan a perzsa háborúk korában kell keresnünk, hiszen ez következik az egész épület funkciójából. Az olajfa története, és Poseidón kiemelkedő alakja ezen belül a salamisi ütközetre látszik utalni. Elképzelhető persze, hogy a kapcsolat megmaradt csupán az áttételes utalás szintjén, de nem zárható ki az sem, hogy ennél jóval konkrétabb volt a kapcsolat a salamisi csata és a Parthenón nyugati oromcsoportja között. Miért ábrázolták volna azonban ezt a csatát két görög istenség vitájaként? Tovább olvasva Hérodotos beszámolóját azt hiszem, erre is megtalálhatjuk a választ. A salamisi ütközet leírását ugyanis többek között még egy érdekes, és nem is éppen jelentéktelen epizód előzi meg. Közvetlenül a csata előtt heves szópárbaj zajlott le Themistoklés és a korinthosi hajóhad parancsnoka, Adeimantos között (VIII, 59-63).

A vita tárgya az volt, hogy hol kellene megütközni az ellenséggel: a korinthosi földszorosnál vagy Salamisnál. Természetesen az utóbbi változat győzött, és a korinthosi álláspont maradt alul. A vita során többször is elhangzott az Isthmos neve, és ez nemcsak Hérodotos leírásában, hanem más szerzőknél is ugyanilyen nagy szerepet kap. Komolyan felmerült annak a lehetősége, hogy az isthmosi földszoroson emelt fal segítségével állítsák meg a perzsák előrenyomulását. Alighanem ez volt az a fából épült fal, amelyre a Pythia Athénnek adott nevezetes jóslatai is utaltak. Ezen felismerés alapján válik érthetővé az oromcsoport egy eddig nagyon kevés figyelemre méltatott részlete. A Q alak mellett látható építmény, amelyen az R figura támaszkodik, az eddigi leírásokban vagy említés nélkül maradt, vagy az Oreithyia-értelmezés alátámasztása céljából oltárként jelent meg. Carrey rajza alapján a kérdéses tárgy nem feltétlenül oltár, hanem lehetne éppen a Q alak jobb oldalán húzódó alacsony fal is. Szerintem aligha lehet ez más, mint az isthmosi fal. A Kr.e. 480-ban emelt fal Kenchreaitól a mai Korinthus városáig húzódott nagyjából DK-ÉNy irányban. Poseidón isthmiai szentélykörzete ezáltal a faltól északra helyezkedett el, akárcsak az oromcsoporton. Ha pedig az oromcsoporton ennyire gondosan ügyeltek a földrajzi realitásokra, akkor az itt ábrázolt fal mögött is a Peloponnészt kell sejtenuünk. A félszigetet magát persze igencsak nehéz lett volna ábrázolni, de lakosait talán valamiképpen meg lehetett jeleníteni. Hérodotos épp az isthmosi fal leírása kapcsán mondja el (VIII. 73), hogy a félszigeten hét nép lakott, így nem elképzelhetetlen, hogy az itt látható hét, ikonográfiailag alig azonosítható alak (R-W) épp ezt a hét népet testesítette meg.

Athénnek és Korinthosnak a salamisi ütközetben játszott szerepe a történet Hérodotos által leírt athéni verziója szerint meglepően hasonlít Athéna és Poseidón történetére, és ezt a párhuzamot, valamint a most tárgyalt ábrázolás bizonyos részleteit szem előtt tartva talán kijelenthetjük, hogy az oromcsoport épp a salamisi csatát ábrázolja a görög mitológia nyelvén. A nyugati oromcsoport ugyanis így már tökéletesen illeszkedik az egész épület rendeltetéséhez, hiszen a barbárok felett aratott egyik legnagyobb győzelemnek állít emléket.

Ugyanakkor így nézve a jelenetet Poseidón csak látszólag szenved vereséget, valójában a győzelem részese lesz. A korabeli néző számára ez teljesen nyilvánvaló lehetett, hiszen az Akropolison Kr.e. 480 után Athéna mellett Poseidónt is tisztelték. Poseidón kultuszát nagy

valószínűséggel épp a salamiszi győzelem után vezették be ezen a helyen, és ez indokolja kiemelkedő szerepét az oromcsoporton is.

Felmerülhet persze a kérdés, hogy vajon szabad-e ilyen konkrét politikai magyarázatát adni egy görög templom homlokzatát díszítő szoborcsoportnak. Bizonyára nem lehetséges ez minden egyes templom esetében, az athéni Akropolison azonban ennek már az archaikus kor óta megvoltak a maga hagyományai, tehát aligha tekinthetjük belemagyarázásnak, túlinterpretálásnak a kompozíció ilyesfajta magyarázatát. Főként akkor nem, ha további érvek is felhozhatók ennek alátámasztására.

Korinthos nem volt ugyan a délosi szövetség tagállama, de a perzsa háborúk elején nagyon jó viszonyban volt Athénnel, 480-ban pedig Korinthos adta Athén után a második legnagyobb hajó-kontingenst a salamiszi csatában.

A Parthenón diszeinek készítésekor érdekes módon szintén viszonylag jó volt a két polis kapcsolata. Állítólag Korinthos akadályozta meg a peloponnésosi szövetség Athén elleni háborúját a samosi hadjárat idején, 440-ben. Ekkor tervezték és az ezt követő években készítették el az oromcsoportot. Mire a korkyrai konfliktus felhői beárnyékolták, sőt elmérgesítették a két állam viszonyát, addigra pedig már készen állt a nagy mű.

Végül pedig a Periklész-kori Athén propagandája számára is nagyszerűen fel lehetett használni a témát. A történet azt példázta, hogy a barbárok feletti győzelem abból sarjadt, hogy Athén véleményét fogadták el. Abból, hogy Poseidón alakja nagyobb volt, mint Athénáé, azt is láthatták a panathénai felvonuláson résztvevő szövetségeseik, hogy Athén(a) tiszteletben tartja görög vitapartnereit, megbeszéléssel, és nem erőszakos úton juttatja érvényre akarátát. Nincsen győztes és legyőzött a két versengő görög isten között, és ugyanígy nincs szó Athén hegemoniájáról sem. Szövetségről van szó, nem pedig athéni birodalomról. Athén nem uralkodik a többi görög felett, hanem csak vezeti őket. Mindenkinek érdeke, hogy őt kövesse, mert ennek ugyanúgy meglesz a gyümölcse, mint ahogyan a salamiszi ütközet esetében ez napnál világosabban megmutatkozott. A hatalmat nem az erősebb jogán, hanem Zeus akaratából szerezte meg, és nem is saját maga érdekében, hanem az egész görögség érdekében használja azt. Ez utóbbi természetesen nem volt igaz, és a samosi háború után ez még nyilvánvalóbbá vált, mint azelőtt, de a hivatalos propagandának annál inkább ezt kellett hangsúlyoznia, ha a délosi szövetség athéni vezetésének létjogosultságát akarta hirdetni.

Válogatott bibliográfia

- Binder, J.: The West Pediment of the Parthenon: Poseidon. In: Studies Presented to Sterling Dow. Durham (North Carolina), 1984, 15-22.
- Brommer, F.: Die Skulpturen der Parthenon-Giebel. Mainz, 1963.
- Palagia, O.: The Pediments of the Parthenon. Leiden-New York-Köln, 1993.
- Simon, E.: Die Mittelgruppe im Westgiebel des Parthenon. In: Tainia. Festschrift R. Hampe. Mainz, 1980, 239-254.
- Spaeth, B. S.: Athenians and Eleusinians in the West Pediment of the Parthenon. In: *Hesperia*, 60, 1991, 331-362.

Mezentius alakja az Aeneisben

Mezentius, az Aeneas ellen háborút viselő etruszk király központi szerepet tölt be a trójai honfoglalásról szóló elbeszélésekben. Vergilius Aeneisében a történetnek ez az eleme kevésbé tűnik hangsúlyosnak, de azért korántsem jelentéktelen. Ugyanis a *pius Aeneas* az ő személyében kapja meg "eszmei" ellenpontját – míg Turnus inkább "praktikus" ellenségnek számít, hiszen ő a végzet teljeseését igyekszik megakadályozni. Mezentius drámája egyszerre mind Turnus jellemfejlődését és sorsát is előrevetíti. A legfontosabb szempontunk azonban az, hogy Mezentius újfajta ábrázolása révén Vergilius eszközt teremt magának arra, hogy az etruszk népet is a szokásostól eltérő megvilágításba helyezze. Dolgozatom célja ez utóbbi folyamat megvizsgálása volt.

Az i. e. I. sz. végére a Római Birodalomban adottak voltak a feltételek ahhoz, hogy a meghódított népek integrációja megkezdődhessen. A szövetséges háború után (i. e. 91-89) a Pótól délre fekvő területek szabad lakossága már megkapta a teljes római polgárjogot, majd Caesar kiterjesztette azt Gallia Cisalpinára is. Augustus már a senatusban is nagyban támaszkodott az itáliai városi arisztokráciára. Caesar és Augustus alatt egy másik folyamat is megindult: Rómával szemben egykor ellenséges, majd Róma által feldúlt városok újjáalapítása, többnyire új, programértékű néven. Ennek keretében épült fel Korinthos, Karthago (új nevén *Iulia Concordia Carthago*) és Veii (azaz *Municipium Augustum Veiens*).

A *syngeneia*, az integráció eszméje a hellénizmus kezdetétől fogva része a görög-római gondolatvilágnak: kezdetei már láthatók Nagy Sándor törekvéseiben, hogy Kelet és Nyugat évezredek ellentétét feloldja. A gondolat ott van Róma eredetmondáiban is: trójaiak és itáliaiak latinokká, latinok és szabinok rómaiakká olvadnak össze. A római történelem során ez tovább folytatódik egyes népcsoportok valódi beolvasztása révén is, de még inkább szellemiekben, azaz hasznos intézmények és szokások eltanulásában más népektől. Az aranykori irodalomban hangsúlyozottan jelen van az alávetett népek fokozatos átértékelése. Ez a kerete az etruszkokkal kapcsolatos alapállás megváltozásának is.

Annak ellenére, hogy Róma és az etruszkok katonai szembenállása az i. e. III. században véget ért, az ellenállás és a kölcsönös gyanakvás továbbra is megmaradt, Etruria romanizációja nemigen haladt előre. A köztársaságkori szerzők nagy része számára az etruszk nép a Rómával szembeni ellenségesség és a gyűlölt királyi hatalom szimbóluma volt. Ugyanakkor a köztársaságkor végén megfigyelhető az etruszk kultúra újjáéledése; ez tetőpontját az Augustus-korban érte el, ami nagyban volt köszönhető Maecenas és köre munkásságának, s ezen belül az Aeneisnek is.

Az Aeneas-monda valószínűleg az etruszkok révén jutott el Rómába. A több városban felfedezett Aeneas-ábrázolások arra utalnak, hogy a trójai héróست az etruszkok magukénak érezték, azaz nem tartották magukat az ellenségeinek. Lehet, hogy létezett egy önálló etruszk Aeneas-monda, amelyben Aeneas pozitív szerepet játszott, sőt kapcsolatban állhatott az etruszk nép eredetével is (talán ennek nyomai találhatók meg Lykophrón Alexandrájában – 1239-1249). Épp ellenkező a helyzet a római Aeneas-mondában, amely másodlagos fejlemény, és a római-etruszk; ill. latin-etruszk ellentétek tükröződnek benne. Ebben Aeneas már a latin nép, ill. közvetve Róma alapító hérósa, az etruszkok pedig különféle okokból szemben állnak vele. Vergilius Aeneisében mindkét felfogás megtalálható. A római mondát, ill. a rómaiak szemében megszokott etruszk "erényeket" képviseli a Turnus oldalán álló, istentelen Mezentius, Caere elűzött királya, akit kegyetlensége miatt kitaszított a saját népe – az etruszk változatot pedig az Aeneas (és ezzel a római végzet) mellett álló összes többi etruszk. Utóbbiak azzal a döntéssel, amit Mezentius ellen és Aeneas mellett hoztak,

bebizonyítják, hogy az etruszk nép képes arra, hogy a Birodalom értékes tagja legyen. Ámde a másik félről is kiderül az eposz folyamán, hogy nem szemlélhető egyoldalúan negatív beállításban.

Vergilius, mint eposza során legtöbbször, ezúttal is már meglévő hagyományt állít költői céljainak szolgálatába. Ez ebben az esetben talán némi történelmi maggal is rendelkezik, legalábbis két tárgyi emlék erre utal. Az egyik egy, az i. e. VII. sz. első feléből való caerei kerámiaváza, amelyen a következő, etruszk nyelvű felirat áll: "*mi Laucies Mezenties*". Ez legalább annyit bizonyít, hogy létezett egy ilyen nevű család Caerében, de meglehet, hogy ennél többet nem. – A másik egy domb alakú sírtemplom (*tumulus*) az ókori Lavinium területén, amely kb. ugyanekkor épülhetett. Ez azonos a Halikarnassosi Dionysios által említett Pater Indiges-szentéllyel, amelyet a rómaiak a IV. századtól kezdve Aeneas *héroon*jaként tiszteltek. Egyes kutatók szerint a szentélyben eredetileg tisztelt személyiség lehetett az Aeneas és Mezentius összecsapásáról szóló monda Aeneasának prototípusa, aki a VII. században megállította a caereiek déli irányú terjeszkedését. A mondában ábrázolt eseményeken nyomot hagyhattak még a VI. és IV. századi római-, ill. latin-etruszk ellentétek és kapcsolatok.

A történetírók és antiquarius szerzők két fontosabb hagyományt közölnek Mezentiusról: az egyik a caerei királynak a honalapító háborúban való részvétele Turnus pártján, a másik a Vinalia Priora nevű borünnep (ápr. 23.) alapításának története.

A háború-monda egyes feldolgozásai megtalálhatók Catónál, Halikarnassosi Dionysiosnál és Liviusnál. Ezek (kisebb-nagyobb eltérésekkel) a következőket írják le: Mezentius a háború második hullámában avatkozik be, egyrészt mivel a megvert rutulusok a segítségét kéri Aeneas és népe ellen, másrészt hogy megelőző csapást mérjen a kialakulóban levő új hatalmi központra. A háborúban Turnus elesik, Aeneas eltűnik. A döntés Ascaniusra és Mezentiusra marad. A helyzet végül békés vagy erőszakos úton Ascanius és a latinok javára rendeződik.

A Vinalia eredetmondája sok szerzőnél és sok változatban fennmaradt. Lényege, hogy Mezentius hadisarcként a latinoktól vagy a segítségnyújtásért a rutulusoktól magának követel valamiféle bortermést. Ennek a legrégebbi, azaz a Cato-féle változatban erőteljes vallási színezete is van: ott egyenesen az isteneknek kijáró zsengeáldozatról van szó. Az ünnep annak emlékére jön létre, hogy a latinok a termésnek ezt a részét Iuppiternek szentelik, és ez győzelmet hoz számukra.

Vergilius elsősorban a Cato-féle elbeszélésre épít, de további alapvető változtatásokat is végrehajt a hagyományon, méghozzá éppen olyan pontokon, ahol a különböző változatok összhangban vannak. A monda megszokott etnikai viszonyait Vergilius a fejük tetejére állítja: Latinus népe Aeneas helyett Turnus mellé áll, az etruskok zöme Turnus helyett Aeneas mellé, a kis helyi konfliktus pedig összetálcái méretűvé szélesedik. A több hadjáraton át húzódó cselekményt a költő egyetlen, néhány napos háborúba sűriti. Az eposz szerkezeti egysége így azt követelte, hogy a háborút Turnus, a főellenség legyőzése egyszer s mindenkorra zárja le – ezzel az is lehetővé válik, hogy Ascanius már a béke uralkodója legyen. Így Mezentius, akinek az eposzban való felléptetése fontos volt Vergilius számára, át kellett helyezni az első és egyetlen háborúba, s a kompozíció kerektségének az volt a feltétele, hogy az ő története még az Aeneas és Turnus közti nagy leszámolás előtt véget is érjen.

A másik nagy változtatás az, hogy az Aeneisben Mezentius nem az összes etruszk élén áll, azaz nem képviseli az etruskok nagy tömegeit, hiszen azok zöme – éppen őmiatta – Aeneas pártján áll. A zsarnoküzés egyetlen, általunk ismert korábbi mondaváltozatban sem szerepel, a rómaiak azonban jól ismerhették saját történelmükből (vö. Tarquinius Superbus). Ebből a helyzetből ered az is, hogy Mezentius kiszolgáltatott helyzetbe kerül szövetségesével, Turnusszal szemben, ami pedig kizárja a Vinalia-monda eredeti formában történő beemelését az eposzba. Ezért az etruszk király istentelensége más síkra tevődik át.

Vergilius Mezentius megformálásában is felhasznál görög irodalmi hagyományokat, s az átvett részleteknek az új összefüggésben új értelmet ad. Háborúról lévén szó, a legfontosabb forrás az Ilias, amelyből Vergilius teljes sorokat, hasonlatokat vagy hasonlattípusokat, jelenetsablonokat vesz át. Ezenkívül felhasználja

- az Odysseia IX. énekét (Kyklópeia), amely különös és erőteljes árnyalatokat ad hozzá Mezentius jellemzéséhez,
- az Aithiopsis egy részletét, miszerint Nestórt a fia, Antilochos az élete árán védi meg Memnón támadásával szemben (erre épül Lausus önfeláldozásának története),
- a görög drámai irodalomban több helyen megtalálható *"theomachos"*-típusokat, mint pl. Sophoklés Aiasa, ill. Aischylos Parthenopaiosa a Heten Théba ellenben, mely utóbbinak egy motivuma (a dárda istenítése) Apollónios Rhodioson keresztül öröklődött át az Aeneisig.

A görög mintákon kívül egyes kutatók úgy vélik, a történet megszerkesztésében Vergilius felhasználhatott Tarquinius Superbusszal foglalkozó részleteket a korabeli történetírók, Livius és Halikarnassosi Dionysios készülében levő műveiből.

Mezentius jelleme fokozatosan bontakozik ki az eposz folyamán, a VII. énekbeli seregszemlétől a X. ének végéig, sőt a XI. elejéig. Legfontosabb jellemvonásait – mintegy utalás szintjén – már történetének legelején felvázolja a költő:¹ az istenek megvetője, kemény harcos és apa. Fia, Lausus a jellemére nézve épp az ellentéte apjának – ennek ellenére kitart mellette. Mezentius kiemelt helyzeténél fogva (hiszen vele kezdődik a seregszemle) képviseli az egész itáliai sereget, így magával Aeneasszal áll szemben: *contemptor divum* a *pius* ellen és végzet ellen küzdő a végzet beteljesítője ellen.

A VIII. énekben, amikor Aeneas elindul szövetségeseket keresni, az olvasó Euander elbeszéléséből (478-513) értesül Mezentius múltjáról: Caerében gyakorolt rémuralmáról, elűzetéséről és az ellene készülődő büntetőhadjáratról, amit ugyancsak Aeneasnak kell vezetnie. Ezzel megindul az itáliai háború második, etruszk szála, és beletorkollik az eddigi főfolyamba azáltal, hogy Aeneas ezt a másikat, a végzet által neki rendelt feladatot is vállalja, és szövetséget köt az etruszkokkal. Másfelől az a gondolat, hogy a caerei etruszkok hasonló helyzetbe kerülnek és abban hasonló módon viselkednek, mint a rómaiak Tarquinius Superbus alatt, közösséget teremt a két nép között. Abban pedig, ahogyan Vergilius az etruszk kalózok közmondásos kegyetlenkedési módszerét (halottak és élők összekötözése) egyedül Mezentiusra ruházza át,² még az is megfigyelhető, hogy egyre inkább az elűzött caerei királyra nehezedik rá mindaz, amivel az etruszkokat vádolni szokás, s ez az ő beállítását mind negatívabbá, a többiekét azonban mind pozitívabbá teszi.

Mezentius mint harcost a IX. ének hadi eseményei során kezdjük megismerni; ez azonban igazából a X. énekbeli nagy *aristeiá*ban teljesedik ki, amelyre az ad alkalmat, hogy Turnust Iuno eltávolítja a csatamezőről. A teljesítménye katonai szempontból tiszteletre méltó (sikerül a defenzívát offenzívába fordítania). Eközben azonban újra meg újra saját alattvalóival kerül

¹ VII. 647-654: *Primus init bellum Tyrrhenis asper ab oris / contemptor divum Mezentius agminaque armat. / Filius huic iuxta Lausus, quo pulchrior alter / non fuit excepto Laurentis corpore Turni; / Lausus, equum domitor debellatorque ferarum / ducit Agyllina nequiquam ex urbe secutos / mille viros, dignus, patriis qui laetior esset / imperiis et cui pater haud Mezentius esset.*

² VIII. 485-488: *Mortua quin etiam iungebat corpora vivis / componens manibusque manus atque oribus ora, / tormenti genus, et sanie taboque fluentes / complexu in misero longa sic morte necabat.*

Vö. pl. Aug. Contra Iul. 4. 15. 78: *verumque sit illud, quod est apud Aristotelem, simili nos affectos esse supplicio atque eos, qui quondam cum in praedonum Etruscorum manum incidissent, crudelitate excogitata necabantur; quorum corpora viva cum mortuis, adversa adversis accommodata, quam aptissime colligabantur: sic nostros animos cum corporibus copulatos ut vivos cum mortuis esse coniunctos.*

szembe (X. 691-696, 714-716). Jéghideg közönnnyel sorra rombolja a szépséget és az emberi kapcsolatokat (IX. 581-589: Arcens fia, X. 719-731: Acron), és furcsán bánik legyőzött ellenfeleivel (X. 699-701, 736) – bár még így sincs olyan kegyetlennek ábrázolva, mint azt az előzmények alapján várni lehetne. Közben egy-egy pillanat erejéig előtűnik a saját fiához fűződő kapcsolata is (X. 700-701).

Végül a harc állópontra jut. Aeneas és Mezentius, a két gyökeresen eltérő alaptermészetű, de pillanatnyilag ugyanattól a harci *furortól* megszállt ellenfél végre szembekerül. Mezentius az összecsapás előtt rendhagyó fogadalmat tesz a maga módján: jobbát és fegyverét hívja istenként segítségül, az ellenfél fegyvereiből készítendő *tropaeumnak* pedig a fiát szánva.³ Ám az istenített dárda lepattan az isten által készített, Róma jövőjét hordozó pajzsról, Aeneas azonban annál inkább célba talál.

A kegyelemdőfés előtt azonban közbeavatkozik Lausus, és élete feláldozásával biztosítja apja visszavonulását (X. 789-820). A fiú *pietasa* egy pillanatra mélyen megrendíti és elgondolkoztatja Aeneast (821-832), de ennél sokkal nagyobb és fontosabb változást idéz elő az apjában. Mezentius a csapás az egyetlen sebezhető pontján éri. Az, hogy immár teljesen magára maradt, megindít benne egy folyamatot, melynek során az egykori zsarnok szembesül saját bűneivel, amelyet alattvalóival szemben követett el, és felelősségével a fia életével és halálával kapcsolatban.⁴ Ez nem jelent kivetkőzést régi önmagából, ám ennek ellenére megtisztulása teljesnek mondható.

Mezentius ezek után elővezeteti egyetlen megmaradt társát, a lovát, és visszatér a csatába, nem is annyira a bosszú reményében, mint inkább a gyors, de méltóságteljes halált keresve. A két ellenfél egyike sem tudja, hogy mi játszódhatott le a másikban, sőt ez nem is érdekli őket – így nem érthetnek szót egymással. Az egyenlőtlen párbajnak Aeneas vet véget azzal, hogy megöli a lovat. A harcképtelenné vált Mezentius következetes ember lévén elfogadja a sorsát, hisz fordított helyzetben ő sem kegyelmezett volna. Az az egyetlen kérése, hogy Aeneas védje meg a holttestét gyűlölőitől, és engedje meg, hogy a fiával együvé temessék őt (X. 900-906). Aeneas azonban megöli anélkül, hogy nyilatkozna, és a XI. ének egy utalásából⁵ az is kiderül, hogy nem gátolta meg a hullagyalázást.

Mezentius halála a jellemzésében bekövetkezett váltás után már értékpusztulásnak számít. Sőt, halálában tanúsított lelki nagysága mellett a győztes Aeneas egészen háttérbe szorul. El kell buknia, hiszen az etruszkok részéről az ő megbüntetése az Aeneasszal kötött szövetség értelme, s azért is, mert nincs helye az Aeneasszal kezdődő új világban. Ezzel azonban egy bűnbak feláldozása történt meg, s ezáltal az etruszkok mint egész nép megtisztulást nyertek – különösen mivel legsötétebb képviselőjükről is bebizonyosodott, hogy végső soron ő is ember, mint bárki más.

Néhány szót most Turnus és Mezentius összevetéséről. Mindkettejük magatartását *saevitia* és *superbia* jellemzi, ami Mezentiusnak inkább az előéletében meghatározó, és természetének integráns része, Turnusnál a csatamezőn nyilvánul meg, és bizonyára része van benne a Furia működésének is. Mindkettejük önbizalma túlfokozott, ami Mezentiusnál az istenek megvetésébe torkollik, Turnus esetében pedig a *fatummal* és saját szerepével kapcsolatos önbecsapáshoz vezet. Mezentiusnak eleinte nemigen van érdekeltsége a háborúban – nem így

³ X. 773-776: *Dextra mihi deus et telum, quod missile libro, / nunc adsint: voveo praedonis corpore raptis / indutum spoliis ipsum te, Lause, tropaeum / Aeneae.*

⁴ X. 846-856: *Tantane me tenuit vivendi, nate, voluptas, / ut pro me hostili paterer succedere dextrae, / quem genui? Tuane haec genitor per vulnera servor, / morte tua vivens? Heu, nunc misero mihi demum / exitium infelix, nunc alte vulnus adactum! / Idem ego, nate, tuum maculavi crimine nomen, / pulsus ob invidiam solio sceptrisque paternis. / Debueram patriae poenas odiisque meorum: / omnes per mortes animam sontem ipse dedissem! / Nunc vivo neque adhuc homines lucemque relinquo, / sed linquam!*

⁵ XI. 9-10: *bis sex thoraca petitem / perfossumque locis.*

Turnusnak, aki nemcsak saját, hanem Itália ügyét is képviseli. Így őt mint vezért is fontos ábrázolni, és mindaz, ami Mezentiusban a fiával való kapcsolata szintjén játszódik le, benne a közösséggel kapcsolatos felelősség szintjén megy végbe. Jellemfejlődésük hasonló utat jár be, de teljes jellemfordulat egyikükben sem történik. Ami pedig halálukat illeti: ha a két jelenetet az anchisesi *parcere subiectis et debellare superbos* alapelv (VI. 853) fényében nézzük, Mezentius esetében Aeneas tennivalója egyértelmű, hiszen az etruszk király tagadhatatlanul és mindvégig a *superbi* kategóriájába tartozik. Turnus azonban *superbus* múltja ellenére *subiectus* helyzetbe kerül, amit el is vállal – ennek ellenére ugyanabban a sorsban részesül, mint Mezentius.

Röviden ki kell térnünk az Aeneis többi etruszk szereplőjére is. Mint láttuk, az etruszkok a honfoglaló háború mindkét oldalán képviseltetik magukat. Az egyik oldalt eleve pozitív fényben tünteti fel az, hogy Aeneasszal állnak szövetségben, méghozzá olyan okból, amit bármelyik római méltányolhat. Ez bizonyosságát adja az etruszkok közötti összetartásnak, egészséges politikai szemléletüknek, valamint szövetségi hűségüknek, hiszen saját céljuk elérése, azaz Mezentius megbüntetése után is folytatják a háborút Aeneas mellett.

A X. énekbeli etruszk seregszemlében Vergilius szinte az egész etruszk világot felvonultatja, s ez a felsorolás tartalmazza mindazokat a dolgokat is, amire az etruszkok méltán lehetnek büszkék. A katalógusban központi szerepet tölt be Mantua, Vergilius szülővárosa⁶, ami egyrészt tanúsítja a költő rokonszenvét e nép iránt, másrészt okát is adja annak.

Az Aeneasszal szövetségben álló etruszkok közül két embert érdemes külön is kiemelni. Az egyik Tarchon, a vezetőjük, aki az Aeneisen kívüli hagyományban éppen Tarquinii, ill. a hasonló nevű nemzetség *hérós epónymosa*. Túltengő virtuskodása időnként irracionális cselekedetekbe sodorja, ámde a XI. ének egy döntő pillanatában éppen ő fordítja meg a csata menetét megrovó szavaival és személyes példájával (725-759). A másik Arruns, aki ugyanebben az énekben (759-867) megöli Camillát. Érthető módon nincs valami kedvező színben feltüntetve, viszont a nagy tett előtti imájában (789-793) késznek mutatkozik arra, hogy ha elérheti célját, lemondjon az ezzel járó zsákmányról és dicsőségről – ami a heroikus világban nagyobb áldozat, mint hinnénk.

A másik oldalon felsorakozó etruszkokra – ahogy a többi itáliai szövetségesre is – ráveti az árnyékát az, hogy tudtukon kívül a végzet ellen harcolnak. Ezek kitartottak elűzött királyuk mellett, és nem kevésbé hűségesek és összetartók, mint az ellentétes oldalon küzdő társaik. Még jobban beárnyékolná őket a súlyos múlttal megterhelt Mezentius alakja, ha nem lenne ott mellette ellensúlyként Lausus. Ő, bár csak ritkán kerül előtérbe, és elnagyolt vonásokkal van ábrázolva, az egyik legnemesebb jellem az Aeneisben, akinek épp Aeneas keze által kell meghalnia az Aeneastól is buzgón képviselt *pietas* gyakorlati megvalósítása közben.

Összefoglalásként: Vergilius egy, az antiquarius és történeti forrásokban több változatban közölt római mondára építette föl Mezentius történetét, felhasználva görög irodalmi előzményeket is, és mindezt saját eposza követelményeihez és szándékaihoz igazítva. Mezentius alakja az eposz menete folyamán fokozatosan bontakozik ki és árnyalódik három, időben egymás után előtérbe kerülő főszeplő alapján: istentelen zsarnok – kiváló harcos – apa és ember. A költő szembeállítja őt népe többi részével, s folyamatosan az ő személyét terheli meg mindazokkal a negatívumokkal, amelyek a görög-római köztudatban hozzátapadtak az etruszk néphez, s ezáltal a többi etruszkot mentesíti ezek alól. A X. ének végére azonban odáig jut ez a folyamat, hogy egy megrázó katarziszban maga Mezentius is megszabadul attól, ami a lelkiismeretére nehezedik.

⁶ X. 201-203: *Mantua, dives avis, sed non genus omnibus unum: / gens illi triplex, populi sub gente quaterni, / ipsa caput populis, Tusco de sanguine vires.*

Ebben egy olyan törekvés figyelhető meg, amely párhuzamosan fut egyrészt az etruszk kultúra i. e. I. sz. végi újjáéledésével, másrészt egy új birodalmi gondolat megerősödésével. Ez utóbbi i. e. 31 után került előtérbe, és tartalma, célja a megbékélés, az egykor ellenséges népek teljes jogú birodalmi polgárokká való integrálása volt. Ennek a szellemi folyamatnak képezi részét a trójai eredet és a *syngeneia* gondolatának térnyerése. Ebbe a nagyobb összefüggésbe illeszkedik maga az Aeneis is. A benne szereplő etruszkok, köztük Mezentius jellemzése tehát az etruszk nép pozitív, az eddig hagyományostól eltérő megvilágításba helyezésének szolgálatában áll.

Válogatott bibliográfia

- Briquel, D.: La fabrication d' un tyran: Mézence chez Virgile. In: *Bulletin de l' Association Guillaume Budé*, 1995, 173-185.
- Burke, P. F. Jr.: The Role of Mezentius in the Aeneid. In: *The Classical Journal*, 69, 1974, 202-209.
- Glenn, J.: Mezentius and Polyphemus. In: *American Journal of Philology*, 92, 1971, 129-155.
- Horsfall, N. M.: Corythus: The Return of Aeneas in Virgil and His Sources. In: *Journal of Roman Studies*, 63, 1973, 68-79.
- Sordi, M.: Il mito troiano e l' eredità etrusca di Roma. Milano, 1989. /Edizioni Universitarie Jaca 51/
- Sullivan, F. A., S. J.: Mezentius: A Virgilian Creation. In: *Classical Philology*, 64, 1969, 219-225.
- Thome, G.: Gestalt und Funktion des Mezentius bei Vergil – mit einem Ausblick auf die Schlußszene der Aeneis. Frankfurt, 1978.

Kocsisné Csízy Katalin

Vizsgálat Vergilius Eklogáinak elrendezése körül*

Dolgozatomban Vergilius ifjúkori írásainak, a pásztorköltemények kötetének verseit tekintettem át, amelyben a korábbi elméletekből kiindulva igyekeztem kimutatni egy lehetséges rendszerező elvet. Azt a kérdést vetettem fel, hogy Vergilius és a természetfilozófus Empedoklés között képezhetette-e az összekötő szálát Lucretius, a költő által nagyra értékelt filozófus, s mennyiben mutatható ki Empedoklés kozmológiája, tehát a *Neikos* és a *Philotés* mint a világ keletkezésében és szerkezetében alapvető fontosságú princípiumok Vergilius kötetében.

Vergilius életművét egységesnek tekintjük, amint ezt már az ókori kommentátorok is hangsúlyozták, itt olvashatjuk, hogy a bukolikus költemények a *physicara*, a természet dolgaira, vagyis a természetfilozófiára vonatkoznak.

Az ókortól kezdődően különféle elméletek születtek arról, hogy Vergilius milyen elvek szerint rendszerezte ifjúkori verseit, hiszen több példát is találhatunk arra vonatkozóan, hogy a római költők nem véletlenszerűen állították egymás mellé költeményeiket, ha azokat egyesített kiadásban jelentették meg, hanem a művészi elrendezésben egyfajta harmónikus egészet hoztak létre. Ennek alapján járt el Tibullus, Propertius, Vergilius, Horatius és mások is. Vergilius pásztorkölteményeinek tekintetében Ps-Probus volt az első, aki felhívta a figyelmet az eklogák közel sem esetleges egymás mellé helyezésére.

A modern szakirodalom különféle kategóriák szerint vizsgálta a költeményeket, így felvetette a kronológikus megközelítést, (Helm, Mancini, Stampini, Jahn), majd görög és római eklogákat különböztetett meg (Witte, Kroll, Schulze), ami már tartalmi megközelítést jelentett, s kimutatható volt az is, hogy a római eklogák hordoztak bizonyos aktuálpolitikai tartalmat, azonban ez a besorolás sem volt teljességgel egyértelmű, hiszen ez esetben is különbségek mutatkoztak. Servius formális megközelítéséből indult ki Bitschowsky és Wagner is, az utóbbi *carmina amoebaea* és *carmina non amoebaea* költeményeket különböztetett meg. Krause pedig mindezek alapján már a tartalmilag hasonló verseket is egymás mellé állította (I-X, II-VIII, III-VII, IV-VI). Századunk első felében arra az eredményre jutottak a kutatók, hogy a verseskötet elrendezésében inkább a formális, mint a tartalmi megközelítés volt a mértékadó.

Maury, akinek munkájára alapvetően támaszkodtam, éppen a tartalmi megközelítés elsődlegessége mellett voksolt. Ő egy mélyebb belső összefüggésrendszert vázolt fel tanulmányában, amelynek alapgondolata a szimmetria és a költemények párosítása (I-IX, II-VIII, III-VII, IV-VI, V-X).

Vergilius az alexandriai költők közül Theokritost választotta mintaképül, azonban messze túlhaladt mesterén, noha Theokritos költeményeit már az antik kommentárok (Theón) is filozófiai síkon közelítették meg, s már nála is megvoltak a bukolikus költészet szimbólumai, azonban Vergiliusnál a "pásztori képecskék" nem az objektív valóságot tükrözik, hanem a lélek szubjektív világába kalauzolni bennünket. Az eklogákban nemcsak az aktuálpolitikum, a mantuai parasztok kisemmizése kerül bemutatásra, hanem egyúttal Vergilius egy áhított álmvilágot is ábrázol. Egyfelől tehát racionalizmus hatja át a verseket, másfelől a szimbolizmus dominál. Ez a kettősség meghatározó az idillek tekintetében, amelyeket Vergilius nemcsak egyenként komponált mesterien, hanem az egész gyűjtemény is erről a

* Témavezető: Dr. Bollók János.

kiegyensúlyozottságról tesz tanúbizonyságot.

Az *Eclogae* kötetét filozófiai vonatkozásban közelítettem, kiindulva abból, hogy a költő egyrészt az epikureus iskola híve, s minden bizonnyal tanulmányozta Lucretius *De rerum naturáját* is, másrészt pedig a pythagoreus hagyományokat is követte. Vergilius és Empedoklés összevetésekor elsősorban azt kell vizsgálnunk, hogy mennyiben kapcsolódhatott a költő a természetfilozófushoz, s elképzelhető-e, hogy Vergilius éppen az akragasi orvos-filozófus munkáival ismerkedett meg, illetve szerezhette-e tanairól esetleg közvetve tudomást? E kérdés megválaszolásában elsősorban Lucretius-hoz kell fordulnunk, aki korábban ugyanúgy, mint Vergilius, a campaniai, s a nápolyi epikureus iskolákban tanult. Lucretius tankölteményét már többen kutatták Empedoklés vonatkozásában, s bebizonyosodott, hogy a római filozófus-költő nem csupán munkájának címében követte Empedoklét, és adózott tisztelettel I. énekében a görög filozófusnak, hanem a tanköltemény számos sora összevethető az akragasi gondolkodó fennmaradt töredékeivel. Lucretius tehát annak ellenére, hogy több ponton eltért mesterétől, mégis számos helyen követte őt.

A két gondolkodót nemcsak a modern filológia vetette össze, hanem már az ókori *testimoniumok* is egymás mellé állították, így tett Cicero, Sallustius, Quintilianus, Lactantius és a grammatikus Diomédész. Probus és Servius Vergilius eklogáihoz írott kommentárjában a hatodik költemény 31. soránál olvashatjuk, hogy a világ keletkezésére vonatkozóan Lucretius Empedoklés nyomdokain haladt, amikor a preszokratikus filozófus négy elem-tanát követte.

A szakirodalom már a századelőtől kezdődően foglalkozott Empedoklés és Lucretius kapcsolatával. Az első, aki a két tudóst, a filozófus-költőt és a költő-filozófust összehasonlította F. Jobst volt, s bebizonyította, hogy egyes verssorok egymás mellé állításával nemcsak formai, hanem tartalmi egyezések is kimutathatóak. Már Jobst megteszi azt az azonosítást, ami a későbbi tanulmányokon is végigvonul, tudniillik, hogy Venus és Mars, illetve Aphrodité és Arész megszemélyesítése a Szeretetnek és a Gyűlöletnek, amely két princípium Empedoklés tanának gyűjtőpontjában áll. Kranz 1943-ban írott tanulmányában folytatta tovább a Jobst által megkezdett vizsgálatot, majd J. Bollack vizsgálta a kérdést, aki végül a következő eredményre jutott: Lucretius azzal, hogy a görögök homályos tanait próbálta megvilágítani (*Graiorum obscura reperta...inlustrare Latinis versibus* - 1, 136-7) valójában a preszokratikus hagyományokhoz szándékozott kötődni, s a római költő így egy preszokratikus költeményt írt a rómaiak számára. A következőkben szeretném feltenni azt a kérdést, hogy ez a rendszer, Empedoklés Lucretius által is népszerűsített kozmológiája mennyiben illeszthető bele Vergilius ekloga-gyűjteményébe, ha a *Bucolicára*, mint egységes egészre tekintünk?

Empedoklés következő töredékeit vetettem össze az eklogák gyűjteményével:

B 17, 6-8

És az állandóan változók sohasem pihennek meg.

Egyszer a Szeretet révén mindenek egyé egyesülnek,

majd meg ismét egyesekké válnak szét a Viszály ellenségeskedése révén.(...)

B 17, 18-20

Tűz és víz és föld és a levegő végtelen magassága,

a pusztító Viszály elkülönülve tőlük, a mindenfelé egyensúlyos,

bennük meg a Szeretet, széle-hossza egyenlő.

B 19

(És általában a tűz elkülönítő és szétbontó hatású, a víz pedig összeragasztó és nedvességével megtartó, összetartó és szilárdító. Így nyilvánít Empedoklész is véleményt: a tüzet általában pusztító viszálynak, a nedvességet pedig egybefogó szeretetnek szokta nevezni.)

B 20, 2-5

Egyszer a **Szeretet révén eggyé egyesülnek**:

tagokká, melyeknek a sorstól rendelt [birtoka] a test, midőn virágjában virágzik az élet, majd ismét a **hitvány viszályoktól szétszaggatva** külön hánódik mindegyikük az élet hullámverésében.

B 21, 7-8

a **Haragban átalakulnak és külön léteznek,**

a **Szeretetlenben összegyűlnek és vágyódnak egymás iránt.**

B 22, 6-9

A legellenségesebbek azok, amelyek egymástól igen messze állnak

keletkezésben, keveredésben és kialakított formában.

Együvé kerülésük teljesen megszokhatatlan és igen fájdalmas

a **Viszály** hatása miatt, amely keletkezésüket véghezvitte.

B 26, 5-7

Egyszer a **Szeretet hatására egyetlen kozmoszá egyesülnek,**

majd meg ismét **egyesekké válnak szét a Viszály ellenségeskedése révén,**

amíg csak egy mindenséggé összenőve le nem igáztatnak.

B 27, 3-4

így **Harmonió** erős rabigában áll szilárdan,

kerekded gömb, körbefogó magányában örvendve.

B 32

Kettő kötöz köteléket.

B 35, 3-13

(...) midőn a **Viszály** a legalsó mélyére ért

az örvénynek, **az örvénylés közepén meg Szeretet támadt,**

benne ezek valamennyien összegyűltek, hogy egyetlen egy legyen.

Nem egyszerre, hanem akaratuk szerint ez innen, az onnan.

Hogy ezek összekeveredtek, halandók számtalan neme eredt,

ám sok maradt keveretlen az egymással összekeverték közt,

melyeket a **Viszály** még fönnlebegve visszatartott. Nem makulátlanul

és **teljesen távozott ezekből a kör legszélső hatáira,**

hanem a tagok egy részében benne maradt, más részéből kilépett.

Ám amennyire mindig előrefutott, annyira követte nyomon

a makulátlan Szeretet lágyszívű halhatatlan törekvése.

B 36

Midőn ezek egyesültek, a Viszály a legszélére távozott.

B 109

Mert földdel látjuk a földet, vízzel a vizet,

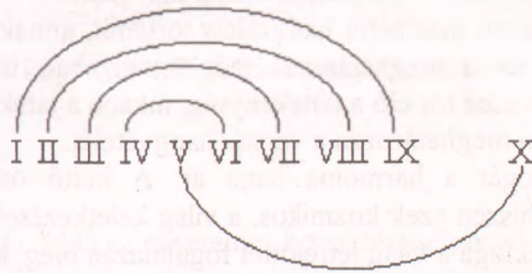
aithérral az isteni aithért, aztán tüzzel a megsemmisítő tüzet

Szeretetet szeretettel, a viszályt meg a szomorú viszályal.

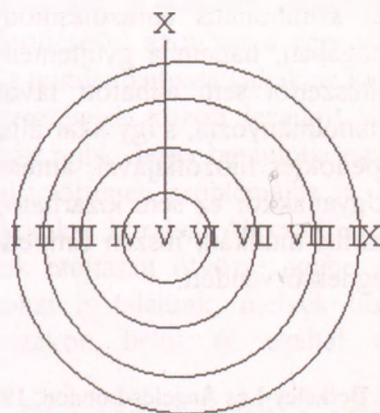
A Szeretet egyesítő és a Viszály elkülönítő hatása fejeződik ki a 17., a 19., a 20., a 21. és a 26. töredékben, a Szeretet és a Viszály helyzetére vonatkoznak a 17., 22., a 35. és a 36. fragmentumok. A hasonló hasonlóval történő egyesülését és összetartozását a 32. és a 109. töredék fejezi ki. Ezt a tant nemcsak a pythagoreizmusban, majd Platón Timaiosában, hanem számos ókori szerzőnél is megtalálhatjuk, e tanításban a szimmetria fogalmazódik meg.

A következőkben Empedoklés töredékei alapján az eklogákat P. Maury tanulmányának segítségével kívánom értelmezni. Mindenekelőtt a szerzőnek a *Bucolicára* vonatkozó

architektúráját szükséges bemutatni, amelynek központi gondolata, hogy az eklogák kötetén belül valamiféle misztikus szimmetria érvényesül, ami a költemények párosítása révén jön létre, s így az alábbi felépítés mutatkozik meg a műben:

Az V. ekloga körül koncentrikus körök alakulnak ki, amelyek az eklogákat mintegy zárt egységgé fogják egybe. Ez az egység jeleníti meg a kozmoszt, amely így az V. és a X. ekloga, mint sugár által leírt kör. E két vers azonban kívül áll azon a világon, amely a földi megpróbáltatásokat jeleníti meg, s a megistenülés leírásával való rokonságuk miatt is eltérnek a többitől. Az I. és a IX. ekloga által leírt kör a földi világot ábrázolja, ezen költemények önmagukban is egy valóságos kis kozmoszt alkotnak. Ez a kis pásztorvilág Empedoklés kozmológiája alapján a Szeretet és a Viszály, e két ellentétes princípium hatásának megfelelően jött létre, amelyek mint pozitív és negatív kozmikus erők működnek közre a világ kialakulásában, s a keletkezés folyamatában a kör szélén helyezkedik el a Viszály, s középen a Szeretet. A kör ábrázolás pedig a párokba állított eklogák összetartozását mutatja, s Empedoklésnek a hasonló hasonlóval való összefüggését igyekszik szemléltetni, amelyet a B32 és 109 töredékek fogalmaznak meg. Ennek alapján az eklogákat az alábbi módon ábrázolnám:

Az eklogák által átívelt kozmosz szélén helyezkedik el az I. és a IX. ekloga, amelyek egyértelműen politikai tartalmúak és Vergilius földjétől való megfosztását és annak visszaszerzését beszélik el, tehát amint azt Maury is megjegyzi, ugyanannak a témának variációi. Mindkettőben a háborúskodásra, a Viszályra történik utalás, a IX. ekloga még Mars nevét is említi (IX,12), s nemcsak konkrét háborús képekben, hanem szimbolikus költői ábrázolásban is megjelenik az ellenségeskedés, amint a galamb nem tud versenyre kelni a sassal (IX, 13). A szerencsétlenséget, a harmónia hiányát a *discordia* szó is kifejezi. E versekben Vergilius nemcsak az emberi sorsot, hanem a természetet is hasonlóan szomorú színben festi le. Mindezek megfelelnek a B17, 19, 20, 22, 35, 36 töredékekben leírt

kozmoszábrázolásnak, s a *discordia* szó még kifejezésében is Empedoklés *Neikos*ára utal.

A II. és a VIII. ekloga témája a szerelem, azonban ez a szerelem fájdalmas, beteljesületlen, amely még a költészetet sem ösztönzi, nem egyesít, hanem elkülönít, minthogy viszonzatlan, s a pusztulás irányába hat. E két eklogában is a Viszály mint meghatározó principium működik, s ezen költeményekben is tartalmilag a diszharmónia tükröződik.

A III. és a VII. eklogában már némi hangváltás történik, annak ellenére, hogy mindkettő *carmen amoebaeum*, s ez a meghatározás már önmagában is a versengés motívumát implicálja. Itt azonban kevésbé tör elő a féltékenység, inkább a játékosság, a Múzsáktól kapott művészet szeretete az, ami meghatározza a versek hangvételét.

A IV. és a VI. eklogát a harmónia hatja át. A kettő összetartozását már régóta megállapította a kutatás, hiszen ezek kozmikus, a világ keletkezéséről és elrendezéséről szóló költemények. Míg a VI. ekloga a világ létrejöttét fogalmazza meg, addig a IV. eklogában leírt aranykor az emberiség felemelkedését, egy jobb kort vetít előre.

Az V. költemény Daphnis halálának és apoteózisának megéneklésével az öröm és a Szeretet uralmát mutatja be. A X. darab Gallus megistenülését énekli meg, s egyben Vergilius barátjának tragédiáját is, ezért is helyezkedhet el a kör szélén, ugyanakkor összefonódik az V. költeménnyel, ami viszont kétségtelenül központi szerepet kap. Gallus tragikus sorsa ugyanakkor az is, hogy kívül reked a pásztorvilágon, míg Daphnis a győztes és diadalittas arkadiai, addig Gallus a szenvedő pásztorköltő.

Összegezve: a Szeretet és a Viszály a természetfilozófusnál mint egymást kereső és kiegészítő ellentét pár jelenik meg. Ezek Vergilius kötetében is felfedezhetők, mint egyesítő és elkülönítő principiumok.

Végül tekintsük át ismét, hogy milyen érvek támaszthatják alá azt az elképzelést, hogy Vergilius Empedoklés kozmológiáját is szem előtt tarthatta, amikor az eklogák gyűjteményét egy csokorba rendezte. Vergilius életrajzából kiindulva a matematikai, orvostudományi és filozófiai érdeklődés kétségtelenül a természetfilozófia iránti affinitását mutathatja, s Empedoklés, aki orvos-filozófus és költő is egyben, különösen felkelthette érdeklődését. Emellett szól a pásztorköltészet szimbolikus ábrázolásmódja, amely nemcsak az egyes darabok szimbolikáját rejtheti magában, hanem a gyűjtemény egészében is kimutatható, s amely az alexandriai tudós költésztől sem állhatott távol. Azt biztosan tudjuk, hogy Vergilius Lucretius költeményét tanulmányozta, s így akár általa, akár az epikureus tanítások révén is megismerkedhetett Empedoklés filozófiájával, amennyiben az epikureusok is több ponton követték Empedoklést. Ugyanakkor az sem kizárható, hogy Vergilius közvetlenül is olvashatta a görög természetfilozófus munkáit, hiszen Empedoklés a későbbi római íróknál, költőknél is igen nagy népszerűségnek örvendett.

Bibliográfia

- Aspers, P.: The Singer of the Eclogues. Berkeley-Los Angeles-London, 1979.
 Bollack, J.: Lukrez und Empedokles. In: *Neue Rundschau*, 70, 1959, 656-686.
 Bollók J.: A VI. ekloga kozmológiájának háttere. In: *Antik Tanulmányok*, 46, 1997, 49-56.
 O'Brien, D.: Empedocles' Cosmic Cycle. Cambridge, 1969.
 Brown, E. L.: Numeri Vergiliani. Studies in "Eclogues" and "Georgics". In: *Latomus*, 63, 1963.
 Burkert, W.: Weisheit und Wissenschaft. Nürnberg, 1962.
 Jachmann, G.: L'Arcadia come paesaggio bucolico. In: *Maia*, 5, 1952, 161-174.
 Jobst, F.: Über das Verhältnis zwischen Lukretius und Empedoklés. München, 1907.
 Klingner, Fr.: Römische Geisteswelt. Leipzig, 1943.
 Kranz, W.: Empedokles. Zürich, 1949.
 Kranz, W.: Lukrez und Empedokles. In: *Philologus*, 96, 1943, 68-107.
 Maury, P.: Le secret de Virgile et l'architecture des Bucolique. In: *Lettres d'Humanité*, 3, 1944.
 Port, W.: Die Anordnung in Gedichtbüchern augusteischer Zeit. In: *Philologus*, 81, 1925-28, 283-288.
 Snell, B.: Arcadien, die Entdeckung einer geistigen Landschaft. In: *WdF*, 19, 1963, 338-367.

Nemes Andrea - Tóth Péter

A filozófus megtérése

Alexandriai Szent Cirill párbeszéde a pogány filozófusokkal

A kopt szöveg fordítása magyarázatokkal

Előszó

Alexandriai Szent Cirill (+ 444) az egyetemes kereszténység egyik legkiemelkedőbb alakja, munkássága mind dogmatörténeti, mind egyháztörténeti szempontból igen jelentős. A konstantinápolyi Nestóriossal szembeni fellépése vezetett ugyanis a 431-es III. (Efezusi) Egyetemes Zsinathoz, ahol az általa képviselt tételeket fogadták el mérvadónak, megerősítve ezzel Krisztus isten-emberi mivoltát és személyében a két természet összevegyítetlen egységét. Mindezzel irányt szabtak az elkövetkezendő évszázadok keresztény teológiájának, sőt egyesek szerint itt kell keresnünk az európai gondolkodás modern értelemben vett személyfogalmának eredetét is.

Bár Cirill 412-444 között Alexandria érseke volt, műveinek legnagyobb része mégis görög nyelven maradt ránk. Néhány rövidebb írás és számos töredék formájában azonban rekonstruálható a személyéhez kapcsolódó helyi, egyiptomi kopt nyelvű hagyomány is. Egy ilyen különleges darab a berlini múzeum papiruszgyűjteményében őrzött mészkő osztrakon is, amely a tizennégy éves Szent Cirill vitáját örökíti meg Alexandria pogány filozófusaival.

Alexandria egészen az V-VI. század fordulójáig megtartotta tudományos hírnevét, melyet elsősorban az itt működő könyvtárnak s a később létesült katechéta iskolának köszönhetett. Ezekben az intézményekben egészen Szt. Cirill működéséig dokumentálható a pogány tudósok jelenléte, akik keresztényeket is oktattak, mindenekelőtt filozófiára. Theodosius császár (379-395) hatalomra kerülésével azonban a régi vallás és filozófia hirdetői egyre inkább kiszorultak a közéletből, s mindennapossá váltak az atrocitások és viták a városban.

Egy ilyen, pogányok és keresztények között lezajlott vitát őriz a berlini osztrakon is, melynek forrásértéke éppen abban rejlik, hogy bemutatja egy ilyen vita konkrét lefolyását, s bepillantást enged a korszak vallástörténeti problémáiba is. A szövegben érvelő filozófusok világképe ugyanis ékesen tanúskodik a korabeli Alexandria populárfilozófiájáról, mely a kor legfontosabb filozófiai iskoláinak tanításait ötvözte egybe. Mindehhez érdekes pogány és keresztény irodalmi párhuzamokat is találunk, melyek hozzásegítenek a szöveg pontos elhelyezéséhez az adott korszakon belül és ezáltal a kor viszonyainak mélyebb megismeréséhez is.

Filozófia- és vallástörténeti forrásértéke mellett a szöveg bepillantást enged a kopt hagiográfia műfaji kérdéseibe is. Érdekes ötvözetét látjuk benne a vértanútörténetekre jellemző vitajeleneteknek, valamint az elsősorban egyiptomi szentek életéből, ezen belül is elsősorban a szerzetesletrajzokból ismert gyermeksgmotívumoknak. Mindez együtt adja a kopt hagiográfia e darabjának értékét, melynek, a legenda műfaji törvényszerűségeinek megfelelően, elsődleges célja a csodának, a pogány filozófusok megtérésének bemutatása s ezáltal Szt. Cirill életszentségének igazolása.

A szöveg fordítása

(1-6)Philosophrón, a filozófus megtérése Cirill tizennegyedik életében.

(A következő sor (7.) olvashatatlan.)

(8-10) Cirill és játszótársa Dionysios, Ulpianos prefektus¹ fia között szóváltás alakult ki Zeusról.

(11) Dionysios azt állítja, hogy Zeus meghalt, (12) és eltemették Krétán², s hatalma az (13) isten hegyén, az Olymposon mind a mai napig érvényesül. Cirill viszont azt mondja, hogy meghalt és (15) nincs hatalma, hanem lelke most az alvilágban van.

(16) Miután nagy versengés és viszálykodás kerekedett (17) közöttük, az ügy az ő tudósuk, Philosophrón elé is eljutott.

(18) Amikor pedig a sokaság a tárgyalóterembe gyűlt, (19) a hívők mind Cirill mellé ültek, (20) a hellének³ pedig Dionysios, (21) a prefektus fia mellett voltak. Philosophrón (22) a többi filozófus, a szofisták⁴ és a hallgatóság között volt; és a két párt (24) örömmel⁵ gyűlt össze, mert párbeszédük oly magasztos (25) volt, hogy a meghallgatásukra egybegyűltek mindnyájan igen csodálkoztak, (26) és egyre csak Philosophrón, az ő tudósukat dicsőítették.

(27) Elsőként Dionysios beszélt, és így szólt (28) a filozófusok és bírák⁶ előtt:

“Már (29) napok óta folyik egy vita Zeusról köztem és barátom között. (30) Én azt állítom, hogy hatalma mostanáig megvan a (31) körülvevő szférában,⁷ és hogy irányítja a csillagokat,⁸ valamint, hogy (32) a Nap világítja meg a Holdat, és a Hold világítja meg a csillagokat, (33) s hogy az egész világtengely ezek forgástengelyében, (34) Zeus kezében van.⁹ És ha egy embert gyűlöl, (35) veszélybe sodorja. Ez az állításom.”

(36) Cirill pedig így szólt:

“Hallgasd meg az én szavaimat itt, (37) ezek előtt. Én ugyanis azt mondom, hogy Zeus tisztátalan dolgokat (38) tett férfiakkal és nőkkel - egyáltalán nem illenek (39) azok az *isten* névhez.¹⁰ Ti is jól tudjátok, (40) hol vannak ezek megírva.¹¹”

Paulos, a filozófus így válaszolt Cirillnek:

(41) “Hát Zeus nem isten?”

Mire Cirill azt mondta:

“Cselekedeteiből (42) tudhatjuk, isten-e vagy nem. (43) Ítéld meg magad, így van-e.”

Akkor visszavonultak arra a napra, (44) tudván, ha azt állítják Zeusról, hogy isten vagy (45) hogy hatalma érvényesül, Cirill leleplezi tisztátalan dolgait.

(46) A második napon ismét egybegyűltek. Dionysios kezdett (47) beszélni:

“Apollón fenséges az ő tetteiben, (48) amelyeket véghez vitt.”

Mire Cirill így szólt:

“Mig Zeus szegyenben maradt, (49) te arról beszélsz, hogy Apollón szent¹², (50) holott ő meg elpuhult kéjenc.¹³”

Philosophrón, (51) a filozófus azt mondta Cirillnek:

“Nem szabad (52) szidalmazni azt, aki nincs melletted.”

(53) Cirill erre így szólt:

“Nem (54) isten, ha nincs azok (55) mellett, akik érte harcolnak; (56) a mi (57) Istenünk pedig velünk van (58) mindenütt.”

(59) És Philosophrón megbánta (60) a szavakat, amelyeket mondott, (61) s nagyon elszégyellte magát azok előtt, (62) akik hallgatták őt. És azzal (63) felálltak.

A harmadik napon pedig (64) ismét összegyűlt a város (65) népe, a művészek és tudósok,

(66) hogy eljöjjenek (67) a tárgyalóterembe a nép sokasága közé. (68) Akkor a hellének felsorolták isteneik (69) minden csodálatos tettét, és Cirill, (70) a hellének régi orákulumai alapján,¹⁴ egyenként bebizonyította róluk, (71) hogy mind hazugság. (72) Míg végül felkiáltottak:

“Hát nincs isten, (73) a teremtés pedig (74) önmagában áll?!”

Akkor Cirill (75) örömeiben felkiáltott:

“Nem, (76) semmiképpen sem! Ez nem így van, hanem Isten (77) az égben van, ahogyan (78) Aristotelész¹⁵ is, a ti filozófus és történetíró szerzőtök (79) is tudott erről, és ugyanígy (80) Paulos¹⁶ meg Platon.¹⁷

Akkor (81) Philosophrón állt fel középen, és így beszélt (82) a nyilvánosság előtt:

“Egyáltalán nem azt mondom, hogy nincs (83) isten, hanem az isten, akit (84) létezőnek tartok: az Igazság. Az (85) ugyanis, akit én tisztetek az égben van, és (86) lelki teste van.”

Erre Cirill így szólt:

(87) “És mi jellemzi az Igazságot?”

(88) Philosophrón és egy másik filozófus így válaszolt:

(89) “Az örökkévalóság.”

Akkor Cirill hozott egy írotáblát, és (90) ráírta az iótát és a szigmát, és tett egy vonalat föléjük. (91) Erre mindannyian felkiáltottak:

“Jézus! Nincs más számunkra. (92) Ő az, aki van.”

Mire ő így szólt:

(93) “Ő az én Istenem és dicsőségem. (94) Lám, ti ellenségei zsidók és hellének mindannyian, (95) s íme te egész föld, ha bármi helytelen dolgot cselekedett (96) élete harminc évében, (97) mondjátok meg nekem egyetlen szóval.”

S (98) az egész egybegyűlt tömeg dicsőítette (99) Cirillt, az igaz (100) és jámbor gyermeket, és (101) bízatták, hogy beszéljen (102) a néphez.

Jegyzetek

1. Az eredetiben szereplő *πραιπόσιτος* megnevezés négyféle közjogi méltóságot jelölhet a korabeli Egyiptomban. Az egyik, a legkorábbi, a *π. λεγιῶνος* katonatiszti rang volt. A második: *π. πύου* a 307-310 között *πάγος*-okra osztott provinciában egy-egy ilyen kerület előljárója volt. A harmadikat, a *praepositus castrorum*ot 350-től egy-egy helyi rendfenntartó szerv élén találjuk. Végül pedig a *π. θησαυρῶν*, akinek a behajtott pénzdókat beszolgáltatták. Egyiptomban egy ilyen tisztviselő volt, és Alexandriában székel (MITTEIS, L., –WILCKEN, U., *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, Berlin–Leipzig, 1912., I. Bd., 166.). Ezért talán nem tévedünk, ha a szóban forgó Ulpianust egy ilyen tisztviselőnek tartjuk, minthogy a vita feltehetőleg Alexandriában zajlott (v.ö. MORENZ, S. – HINTZE, F., *Ein Streitgespräch Kyrills*, in: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 79, 1954., 133.), a tisztség fontossága miatt méltónak látszik arra, hogy külön utaljanak rá a szövegben. Ulpianus nevű prefektus egyébként más forrásokból nem ismeretes.
2. Ősi krétai hagyomány volt, hogy Zeus Krétán van eltemetve, (NILSSON, M. *Geschichte der Griechischen Religion I-II.*, München, 1988., I., 320-21.), az apologéták azonban (Athénagoras: *Kérvény a keresztények ügyében*, 30/3-4.) éppen Zeus istensége elleni érvként használták fel. A görögök viszont Zeus feltámadására utaló jelként értelmezték (NILSSON, M., i. m., I., 323.).
3. A hellén szó, mint általában a zsidóság és az Újszövetség szóhasználatában, a pogányok megnevezésére szolgál. Egyiptomban azonban ehhez még az a jelentésárnyalat is társul, hogy a kereszténység kezdetben inkább az egyiptomi népesség körében terjedt el, szemben

- az idegen, görög népességgel, mely többnyire pogány volt (MITTEIS, L. – WILCKEN, U., i. m., I. 131.).
4. Ekkoriban a *szofista* megjelölés már nem a görög filozófiából ismert gondolkodókra vonatkozik, akik a bölcsesség tanítóiként léptek fel a Kr. e. V. századtól a Kr. u. I. századig. A II. századtól kezdve ugyanis a retorika tanítóit és gyakorlóit jelöli ez a terminus, s a későbbi századokban a kereszténységgel szembenálló pogánysághoz kapcsolódott (v. ö. HAMMOND, N. G. L., - SCULLARD, H.(Ed.), The Oxford Classical Dictionary, OUP, 1970, 1000.)
 5. Alexandria lakóinak e jellemvonásáról Sókratész is beszél (Hist. Eccl. II. 13.): "Az alexandriai nép még jobban örül a lázongásoknak, mint a többi nép, ha pedig ürügyet is talál rá, elviselhetetlen gonoszságokra vetemedik. Addig nem hagy fel ugyanis a támadással, amíg vér nem folyik." (Baán I. ford., Ókeresztény Írók 9. köt. Bp. 1984. 437sk.)
 6. Itt valószínűleg a szópárbaj döntőbíráiról lehet szó, v. ö. pl. Ap.Csel.7,27; 7,35. Minucius Felix, Octavius 4, 5.
 7. A szféráról szóló antik elképzelést többek között Cicerónál is megtaláljuk Scipio álma c. művének IV. fejezetében: "Kilenc kör vagy inkább gömb foglal magába mindent. Közülük az egyik az égi, és a legszélső, amely minden mást magába zár, maga a legfőbb isten, aki a többit elhatárolja és összetartja. Ezen vannak rögzítve a csillagok örökké forgó pályái. Alatta hét gömb van, amely az éghez képest visszafelé, ellentétesen mozog. Közülük az egyik gömb azé a bolygóé, amelyet a földön Saturnus csillagának neveznek. Azután következik, amelyet Juppiterének mondanak. Most jön, amit a Mars csillagának tartotok. Majd csaknem a tér közepén a Nap foglal helyet, amely tulajdon fényével mindent beragyog és betölt. Mint kísérő követi őt a Venus és a Mercurius csillagpályája. A legutolsó körben a Nap sugaraitól izzó Hold kering. A közepén levő kilencedik kör a Föld." (ford. Havas L. in: Cicero. Az állam, Bp. 1995.) A "körülvevő szféra" alatt valószínűleg a Cicero által említett legszélső kört kell értenünk, ahol a sztoikusok szerint az aithér helyezkedik el, melyet ők Zeusszal azonosítottak. Közülük néhányan azonban, akik Zeust transzcendens istenséggé fogták fel, úgy tartották, hogy Zeus az állócsillagok szférájában (a legkülső, "körülvevő szférában") trónol. (AMANN, J., Die Zeusrede des Ailios Aristeides, Tübingen, 1931. (=Tübinger Beiträge, 12.), 87.)
 8. Ailios Aristeidésnél (or. 43. 24.§) találunk utalást arra, hogy a Hold futása és a csillagok kora Zeus vezetése alatt áll. (v. ö. AMANN, i. m. 92.)
 9. A szférákat átszelő világtengelyről Platón is beszél (Állam 616 b - 617 d). A világtengely mindig egy olyan istenség hatalmában van, aki uralkodik a végzetben, Platónnál (Állam 617 b) ez Ananké. Az istennő alakjához már a preszókratikus filozófiában különböző elvont elképzelések csatlakoztak, néhányan a szféra legkülső részével azonosították, amely körbeveszi a világot (Aetios, Plac. I. 21. 1 ill. I. 25. 2.), sőt Hérakleitos (Aetios, Plac. I. 28. 1.) magával az aithérrel, a világ összubsztanciájával azonosította. (v. ö. BRENDÉL, J. The Symbolism of the Spheres, Leiden, 1977. 37.) Ez az elképzelés aztán a későantik filozófiában is megmarad, egy hermetikus irat például mindent körülvevőként nevezi meg Anankét, a II. században keletkezett ún. Oracula Chaldaicában pedig azt találjuk, hogy ő a mindent körülvevő anya (lásd: AMANN, i. m. 78.). Ha figyelembe vesszük, hogy a sztoikusok azonosították Zeust a világot körülvevő aithérrel, akkor megértjük, hogy Dionysios azáltal, hogy Zeust a legkülső (a "körülvevő") szférába helyezi, teljesen kiemeli őt a világból (éppúgy, mint Ailios Aristeidés or. 43. 19.§ és 28.§), és ezzel mintegy a platóni Ananké helyére állítja, s most már Zeus az, aki mint leghatalmasabb (ἰσχυρότερος), amely Thálésnál még Ananké jelzője, lásd: DIELS, H., Vorsokratiker, A 1,5.) kezében tartja a mindenséget irányító világtengelyt. Mindez azonban a görög vallás

keretein belül nehezen lenne elképzelhető, a görögöknél ugyanis a sors, a kényszerűség hatalma kiterjedt az istenek fölé (még Ailios Aristeidés Sarapis-himnuszában is / oratio 45. 23. §/ Anankétől kapja a végzetet az isten), míg Egyiptomban ez alárendelődhetett a legnagyobb istenek hatalmának (v.ö. KÁKOSY, L. in: ANRW 2960.), mint például Amon, akivel Zeust Hérodotos (II, 42.) óta azonosítani szokták. Sokkal inkább gondolhatunk azonban Alexandria védőistenére Sarapisra, aki szintén azonos lehet Zeusszal (v. ö. Ailios Aristeidés or. 45. 21 - 26. §§), hiszen maga a vita is ebben a városban játszódik. Ezért a fenti Zeus-kép mögött egyiptomi hatást is feltételezhetünk.

10. Ugyanilyen alapon támadja Zeust Aristeidés filozófus is Apológiájában (IX. 6.)
11. Valószínűleg Homérosra céloz itt Cirill, az eposzokban elmondott mítoszok ugyanis már a korai filozófusok ellenszenvét is felkeltették (v. ö. Xenophanés, 12, 13, 15, 16 in: Görög gondolkodók I. Bp., 1992. 77-78.), s a sztoikusoknak mintegy Zeus igazolására a homérosi eposzok allegorikus értelmezéséhez kellett folyamodniuk, pl. Hérakleitos. (Kr. e. I. sz.) Homérika problémata c. művében.
12. Cirill itt Dionysios Apollónnal való érvelését azzal utasítja vissza, hogy ezzel eltér a tárgytól.
13. Apollón már az antikvitásban is híres volt számos szerelmi kapcsolatáról, WERNICKE (in: Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (=PWRE) *Apollon*, 28.sk.) a mítoszok alapján tizenkilenc férfit és tizenegy nőt számlált össze. Ugyanígy ostromozza Apollónt Római Szt. Kelemen is (hom. V. 15.), s még szeretőit is felsorolja (Migne, Patrologia Graeca II. 184. sk.).
14. Az orákulumok alatt minden bizonnyal a késő antik világban igen népszerű Sibylla-könyveket kell értenünk. Az egyházatyák a pogányok elleni érvelés során gyakran hivatkoznak ezekre bizonyítékaul annak, hogy már a pogányok is megsejtették a bálványok hiábavalóságát és az igaz vallást (pl. Antiokhiai Szt. Theophilos, *Ad Autolyicum*, II. 36.). Bizonyos, hogy ezek a könyvek a korabeli Egyiptomban is közkezen foroghattak, amint ezt a bennük található Egyiptomra vonatkozó utalások is bizonyítják (v. ö. SZÉKELY I., *A Sibylla-könyvek*, Bp., 1907. 24., 43., 50.) valamint régészetiileg egy Hermopolis Magnából származó pergamen-kézirat is mutatja jelenlétüket Egyiptomban. (VITELLI, *Frammenti degli Orac. Sibyll.*, in: *Atene e Roma* 1904. 354. skk.)
15. Aristotelés a *Metafizika* Λ könyvében beszél istenről, de konkrétan nem mondja ki, hogy az égben van, erre csak érvelésének logikájából lehet következtetni, az istenséget ugyanis mint mozdulatlan mozgatót kiemeli a mozgásnak alávetett világból (Met. Λ. 1072. b). Sokkal konkrétabb megállapításokat találunk istenről az Aristotelés neve alatt fennmaradt, valójában azonban csak a Kr. u. I. sz. körül keletkezett *De mundo* címen fennmaradt írásban. Ezt a művet később Apuleius fordította le latinra, ez a tény világosan mutatja, milyen népszerű lehetett a későantik filozófusok körében. (DÜRING, I., PWRE Suppl. XI. *Aristoteles* 313.) A szerző a VI-VII. fejezetben (Apuleiusnál XXXIII-XXXVIII.) beszél az istenségről, és kijelenti: "nem középen van (t. i. az isten), ahol a föld és ez a sáros hely, hanem fent, és mivelhogy tiszta, tiszta helyen lakozik, amelyet helyesen mondunk égnek (οὐράνοσ), minthogy a láthatárnál (ὄρον) feljebb van." (*De mundo* VI., Apuleiusnál XXXIII.) /a szerző ford./
16. Nehéz volna pontosan meghatározni, hogy milyen Paulusról lehet szó. Bizonyosnak tűnik ugyanis, hogy két pogány szerző közt nem Pál Apostolra hivatkozik Cirill, s ez nem is lenne meggyőző a pogányok elleni érvelésében. A szakirodalom alapján több Paulusra is gondolhatunk. Az első Paulus Alexandrinus, akit a Filozófusnak is neveznek, a IV. század második felében élt, minden bizonnyal Alexandriában, egy csillagászati művet írt *Εισαγγελικά* címmel (kiadása: BOER-NEUGEBAUER, Paulus Alexandrinus:

Εισαγωγικά Leipzig, 1958.). Művében azonban nem találunk utalást istenre, sem arra, hogy az égben van. A másik két Paulos azonosítása bizonytalan, STEGEMANN (PWRE, *Paulos* 2373.) beszél egy bizonyos egyiptomi Paulosról, aki valószínűleg filozófus volt Nagy Konstantin korában, de a Suidas szűkszavú adatain kívül semmi közelebbit nem tudunk róla. Ugyanitt (i. m. 2373.) találunk utalást egy másik Paulosra, aki KEIL szerint (Göttinger Nachrichten, 1907. 176-222.) a Kr. u. 420-as években Caesareában élt, filozófus volt és Hermogenés (Kr. u. 160-230) retorikai műveit kommentálta. Néhányan azonban azonosítják a fent említett egyiptomi Paulossal (pl. ORTH, E., Photiana, Leipzig, 1928. 57,1.) és a III. századra datálják, de róla sem tudjuk, beszélt-e arról, hogy az isten az égben van. Mindazonáltal lehetséges, hogy a szöveg a fent említett Paulosok egy számunkra már ismeretlen művére utal, de az is elképzelhető, hogy egy teljesen ismeretlen Paulosról van szó.

17. Platónnál konkrétan nem találunk arra utaló megjegyzést, hogy az isten az égben van, de tekintve Platón istenfogalmának meghatározatlanságát (TAYLOR, A. E., Platón, Bp. 1997. 326.) nem tudhatjuk biztosan, melyik Platón-műre utal itt Cirill, sem azt, hogy ott milyen kontextusban használhatta Platón az *isten* szót. Általában azonban az Állam VI. könyvében a Jó ideájáról mondottakat (pl. 508 c-509 d), valamint a Timaios démiurgoszáét (28 a-c) szokás a keresztény teológiával összefüggésbe hozni (TAYLOR, i. m. 403.). Az utóbbiban kifejtett tanítást pedig már Xenokratés (Kr. e. 395-312.) úgy értelmezte, hogy ez a démiurgosz valamiféle világfeletti helyzetben létezik, valahol az égben uralkodik (SCHWABL, PWRE Suppl. XV. *Zeus* 1344.). Ugyanerre lehet következtetni a Jó ideájával kapcsolatban is például a Nap-hasonlat alapján.

Nemerkényi Előd

Latin klasszikusok Pannonhalmán a 11. században

1998 novemberében a *Fondazione Giorgio Cini* és a Magyar Tudományos Akadémia konferenciát szervezett Velencében *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento* címmel. Ez az esemény azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a klasszikus ókori irodalom középkori továbbélése iránt Nyugat-Európában oly régóta meglévő érdeklődés utat tör magának Magyarországon is.¹ Mivel e szakterület magyar vonatkozásait illetően egyelőre semmilyen áttekintés nem áll rendelkezésre, érdemes a vizsgálatot a lehető legkorábbi idősakkal, a 11. századdal kezdeni - dacára annak, hogy a középkori magyar könyvkultúrát dokumentáló *Bibliotheca Hungarica* a 11. század kapcsán jobbára elveszett kódexekről tudósít.² Rendelkezésünkre áll ugyanis négy olyan 11. századi forrás, amelyek alapján a latin klasszikusok szerepe a korabeli Magyarországon többé-kevésbé rekonstruálható. Az első dokumentum Fulbert chartres-i püspök 1023 táján Bonipert pécsi püspöknek írt levele, amely több 11-12. századi kéziratban is fennmaradt: Fulbert értesíti Bonipertet, hogy egy Priscianus-grammatikát küld neki.³ A második forrás a Szent Istvánnak tulajdonított Intelmek szövege, amelyet a 15-16. századi Thuróczi- és Ilosvay-kódexek őriztek meg és amely kiadója szerint sallustiusi reminiscenciákat is tartalmaz.⁴ Harmadik forrásunk Szent Gellért csanádi püspök *Deliberatio* című teológiai műve, amely egyetlen 11. századi kéziratban maradt fenn; a szöveg a velencei származású bencés szerzetes klasszikus műveltségét is tükrözi.⁵ A negyedik dokumentum Szent Lászlónak Pannonhalmára javait összeíró oklevele 1093 körül, amely a bencés apátság könyvtárának nyolcvan könyvét is felsorolja - ezek közül sajnos mára egy sem maradt fenn. Az oklevél őrzési helye ma is Pannonhalmára, jelzete: *Arch. Montis Pann., n. 4. (Sign. ant.: Caps. II. A.) Photo: Df. 208 288.*⁶ (Maga az oklevél szövege egyébként egy leoninus hexameterrel kezdődik: DIVINUM FIRMET NOMEN, QUOD SCRIPSIMUS, AMEN.⁷) Alapvetően ez a forrás szolgál dolgozatunk kiindulópontjával.

Középkori könyvtári katalógusok értelmezését egyebek közt két körülmény nehezíti meg: a könyvek címének és korabeli őrzési helyének bizonytalansága.⁸ Ezeket a kérdéseket

¹ A bőséges szakirodalomból lásd Bernhard Bischoff, "Living with the Satirists," in *Classical Influences on European Culture A.D. 500-1500*, ed. R.R. Bolgar (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 83-94, "Paläographie und frühmittelalterliche Klassikerüberlieferung," *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 22.1 (1975): 59-86, újabban Jan Ziolkowski, "Die mittellateinische Literatur," in *Einleitung in die lateinische Philologie*, ed. Fritz Graf (Stuttgart - Leipzig: B.G. Teubner, 1997), 297-322.

² Csapodi Csaba - Csapodiné Gárdonyi Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, vol. 3, *Adatok elveszett kötetekről* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1994), 9-21.

³ Frederick Behrends, *The Letters and Poems of Fulbert of Chartres* (Oxford: Clarendon Press, 1976), 148.

⁴ "Libellus de institutione morum," in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Balogh József - Szentpétery Imre, vol. 2 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938), 611-27.

⁵ "Deliberatio supra hymnum trium puerorum," in *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*, ed. Gabriel Silagi, vol. 49 (Turnhout: Brepols, 1978).

⁶ Györffy György, *Diplomata Hungariae antiquissima*, vol. 1, *Ab anno 1000 usque ad annum 1131* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 295-301, Érszegi Géza, "A pannonhalmi bencés apátság javainak összeírása, 1093," in *Kódexek a középkori Magyarországon: Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, ed. Vizkelety András (Budapest: Interpress Kiadó és Nyomda Vállalat, 1985), 84.

⁷ Horváth János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954), 83-4.

⁸ A könyvcímekre Paul Lehmann, "Mittelalterliche Büchertitel," in *Erforschung des Mittelalters: Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, vol. 5 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1962), 1-93, a könyvek őrzési

Csapodi Csaba alapos tanulmányai a legapróbb részletekig tisztázták.⁹ Mindmáig kevés figyelemben részesültek azonban a katalógusban említett latin klasszikusok: *Invective Ciceronis*, *Lucanus*, *II Donati...* *III Catones*. Vagyis - a szakirodalomban általánosan elfogadott feloldás szerint - Cicero Catilina elleni beszédei, Lucanus *Pharsaliá*-ja, Donatus valamelyik grammatikájának kettő és a *Disticha Catonis* három kötete. Talán mert a nyolcvan pannonhalmi könyv jó része liturgikus és patrisztikus szövegeket tartalmazott, a klasszikus műveket tartalmazó hét kéziratot (szabatosan fogalmazva: azok említését) a kutatás hajlamos volt annyival elintézni, hogy azok az "alsófokú oktatás" anyagát alkották. Ez valószínűleg igaz is, sőt az is megállapítható, hogy a pannonhalmi könyvtár nem állt a kor európai színvonalán: német és osztrák bencés apátságok (Blaubeuren, Schaffhausen, Füssen, Kremsmünster, Weihestein, Tegernsee) 11. századból fennmaradt könyvjegyzékei általában véve gazdagabb gyűjteményre utalnak.¹⁰ Tegyük hozzá azonban, hogy amennyire a 11. századi pannonhalmi könyvtár klasszikusok tekintetében alatta állt mondjuk a Monte Cassino-i gyűjteménynek, annyival felül is múlta a korabeli Anglia Bury St. Edmunds apátságát, ahol akkortájt egyetlen klasszikus latin auktor művét sem őrizték.¹¹ Érdemes tehát föltenni azt a kérdést, amelynek beható vizsgálatára a magyar szakirodalomban eddig még nem történt kísérlet: túl azon, hogy az "alapfokú oktatás" tananyagát képezték, milyen szerepet játszottak a Pannonhalmán meglévő latin klasszikusok a középkorban?

Cicero középkori népszerűsége lemérhető a catilinariák szöveghagyományán: a kritikai kiadások szerint a mértékadó olvasatot tartalmazó legtöbb kézirat éppen a 11. századból származik.¹² A pogány Cicero mindig legyőzhetetlen kísértést jelentett a keresztény középkor számára. Szent Jeromos óta sokakról el lehetett mondani: *Ciceronianus es, non Christianus*.¹³ Míg a Karoling-reneszánsz a Catilina elleni beszédeket kultiválta inkább (megvoltak Nagy Károly udvari könyvtárában is), a 11. század szónoklattani

helyére újabban Éric Palazzo, "Le livre dans les trésors du Moyen Age: Contribution à l'histoire de la Memoria médiévale," *Annales HSS* 52.1 (1997): 93-118.

⁹ "A legrégibb magyar könyvtár belső rendje (Pannonhalmi a XI. században)," *Magyar Könyvszemle* 73.1 (1957): 14-24, "A középkori könyvtári katalógusok eszméletörténeti tükröződése," in *Eszméletörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, ed. Székely György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 55-69, újabban Veszprémy László, "A pannonhalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján," in *Mons Sacer 996-1996: Pannonhalmi 1000 éve*, ed. Takács Imre, vol. 1 (Pannonhalmi: Pannonhalmi Főapátság, 1996), 327-32.

¹⁰ Sorrendben: Paul Lehmann, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, vol. 1, *Die Bistümer Konstanz und Chur* (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung - Oskar Beck, 1918), 12, 19, 20, 295, Paul Ruf, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, vol. 3.1, *Bistum Augsburg* (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1932), 112, 118, Herbert Paulhart, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, vol. 5, *Oberösterreich* (Wien - Köln - Graz: Hermann Böhlau Nachfolger, 1971), 30, 33, 34, Günter Glauche, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, vol. 4.2, *Bistum Freising* (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1979), 645, 649, 650, 734, 750-1. A német katalógusok klasszikus anyagának elemzése: Paul Lehmann, "Deutschland und die mittelalterliche Überlieferung der Antike," in *Erforschung des Mittelalters: Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, vol. 3 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1960), 149-72.

¹¹ Herbert Bloch, "Monte Cassino's Teachers and Library in the High Middle Ages," *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 19.2 (1972): 563-605, R.M. Thomson, "The Library of Bury St Edmunds in the Eleventh and Twelfth Centuries," *Speculum* 47.4 (1972): 617-45.

¹² Lásd "Oratio in Catilinam I.," in *Auctores Latini*, ed. Havas László, vol. 1 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1967), 26.

¹³ "Epistula ad Eustochium," in *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, ed. Isidorus Hilberg, vol. 54 (Wien: F. Tempsky - Leipzig: G. Freytag, 1910), 190, Paul Antin, "Autour du songe de saint Jérôme," *Revue des Études Latines* 41 (1963): 350-77, Adele M. Fiske, "Hieronymus Ciceronianus," *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 96 (1965): 119-38, újabban Paul B. Harvey, "Saints and Satyrs: Jerome the Scholar at Work," *Athenaeum* 86.1 (1998): 35-56.

kommentárjainak tárgyává az anonim *Rhetorica ad Herennium* mellett a *De inventione* című Cicero-művet tette. A St. Gallen-i bencés szerzetes, Notker Labeo (†1022) Cicero-recepcióját sokszor Boëthius művei befolyásolták.¹⁴ A 12. században ezt a hagyományt követi Abélard (†1142) is, aki egyébként Cluny kolostorában halt meg.¹⁵ Stablo-i Wibald bencés apát (†1158) Cicero műveit nem veszi ugyan tudományos elemzés alá, de egyik levelében mintegy desszertként ajánlja fogyasztásra: *Fercula Ciceronis nec inter praecipua, nec in prima mensa iam habemus, sed si quando meliori cibo satiatis aliquid libet, sic ea sumimus, sicut secundis mensis apponi solent bellaria*.¹⁶ A latin klasszikusok szerepe természetesen megnő a 12. századi reneszánsz idején és közülük éppen a catilinariák emelkednek ki.¹⁷ Cicero az egész középkoron át népszerű marad mint az ékesszólás legnagyobb mestere, glosszákat írnak hozzá, sőt, Catilina elleni beszédeiből a 13. századi Toscanában már anyanyelvű fordítás is készül.¹⁸

Lucanus *Pharsaliáját* ókori megítélés szerint nem annyira költőknek mint inkább szónokoknak vagy történetíróknak érdemes tanulmányozniuk. Quintilianus szerint (*Institutio oratoria* X.1.90.) *Lucanus ardens et concitatus et sententiis clarissimus... et ut dicam quod sentio, magis oratoribus quam poetis imitandus*. Servius Aeneis-kommentárja (I.382.) nem is sorolja a költők közé: *Lucanus namque ideo in numero poetarum esse non meruit, quia videtur historiam composuisse, non poema*.¹⁹ A középkor legtöbbet forgatott tekintélyeinek véleménye azonban nem ilyen kritériumokon alapult. Sevillai Izidor (†636) egyértelműen megtiltana a *libros gentilium* és a *figmenta poetarum* olvasását. Egy évszázaddal később azonban Beda Venerabilis (†735) már sokat idézi Lucanust.²⁰ A 9. századi *scriptoriumok*ban is gyakran másolják;²¹ Arnulf orléans-i püspök (†1003) külön kommentárt ír hozzá.²² Otloh

¹⁴ Karoling-reneszánsz: Ludwig Traube, "Das Gastmahl des Cicero," *Rheinisches Museum für Philologie* 47.4 (1892): 558-68, John Moorhead, "Aspects of the Carolingian Response to Cicero," *Philologus* 129.1 (1985): 109-20, 11. század: Maria De Marco, "Aspetti del "cursus" nella «Quinta Catilinaria» e nella «Responsio Catilinae»," *Aevum* 36.3-4 (1962): 320-1, Mary Dickey, "Some Commentaries on the *De inventione* and *Ad Herennium* of the Eleventh and Early Twelfth Centuries," *Mediaeval and Renaissance Studies* 6 (1968): 1-41, Notker Labeo: Stefan Sonderegger, "Notker der Deutsche und Cicero: Aspekte einer mittelalterlichen Rezeption," in *Florilegium Sangallense: Festschrift für Johannes Duft zum 65. Geburtstag*, ed. Otto P. Clavadetscher - Helmut Maurer - Stefan Sonderegger (St. Gallen: Verlag Ostschweiz - Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1980), 243-66.

¹⁵ Gabriella D'Anna, "Abelardo e Cicerone," *Studi Medievali* 10.1 (1969): 333-419.

¹⁶ "Epistola ad R. praepositum Hildenesheimensem," in *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul Migne, vol. 189 (Paris: Garnier, 1890), 1299AB, Paul Pascal, "The Bible in the Conflict over Secular Studies during the Early Middle Ages," *Classical Journal* 51.3 (1955): 111-7.

¹⁷ Richard William Hunt, "The Deposit of Latin Classics in the Twelfth-Century Renaissance," in *Classical Influences on European Culture A.D. 500-1500*, ed. R.R. Bolgar (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 51-5.

¹⁸ Richard McKeon, "Rhetoric in the Middle Ages," *Speculum* 17.1 (1942): 1-32, John O. Ward, "From Antiquity to the Renaissance: Glosses and Commentaries on Cicero's *Rhetorica*," in *Medieval Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*, ed. James J. Murphy (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1978), 25-67. A fordításra Gianni A. Papini, "Cicéron en Toscane au XIIIe siècle: La traduction des *Catilinaires*," *Études de Lettres* 4.1 (1981): 3-20.

¹⁹ Idézi Otto Sten Due, "An Essay on Lucan," *Classica et Mediaevalia* 23.1-2 (1962): 75, 77. Lásd még Franz Blatt, "Lucan and his Text," *Classica et Mediaevalia* 20 (1959): 47-67.

²⁰ Izidor: "Sententiae," in *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul Migne, vol. 83 (Paris: Migne, 1862), 685A-6A, Beda: Ruby Davis, "Bede's Early Reading," *Speculum* 8.2 (1933): 179-195, Max Ludwig Wolfram Laistner, "Bede as a Classical and a Patristic Scholar," in *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages: Selected Essays* (Ithaca: Cornell University Press, 1957), 93-116.

²¹ H.C. Gotoff, "The Textual Tradition of Lucan in the Ninth Century," *Harvard Studies in Classical Philology* 71 (1966): 319-21.

(†1070), a regensburgi St. Emmeram kolostorának bencés szerzetese hasonlóképpen járt Lucanusszal, mint Szent Jeromos Ciceróval - csak egy látomás tudta észhez téríteni: *Lectio Lucani, quam maxime tunc adamavi, / Et cui iam nuper, divinae legis adulter, / Sic intentus eram quod vix agerem reliquum quid, / Atque legentem ipsum cepit me haec passio primum.*²³ A 11. században Lucanus bekerült a történeti szövegekbe is: Brémai Ádám (†1085 előtt) *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* című művébe és feltehetőleg a magyar Gesta-szerkesztésbe is.²⁴ A 12. században még többen idézik, köztük Deutzi Rupert (†1129), Abélard, Freisingi Ottó (†1158), Salisbury-i János (†1180) és a számos korabeli kéziratban megőrzött *Accessus ad auctores*. Nem sokkal később a Lucanusszal foglalkozók megjelölésére kialakult a *Lucanista* elnevezés is.²⁵ A 13. században a *Pharsalia* egyes részei bekerültek a *florilegium*okba és az *exemplum*-irodalomba is.²⁶ A 14-15. században pedig már anyanyelvű fordításai készültek Franciaországban.²⁷

Donatus grammatikái, az *Ars minor* és az *Ars maior* a középkori latinoktatás alapvető tananyagául szolgáltak.²⁸ Mégis voltak olyanok, akik úgy vélték, túltehetik magukat rajta. Nagy Szent Gergely (†604) *Moralia in Iob* című, a középkorban rendkívül sokszor másolt munkájának bevezetőjében így ír: *indignum vehementer existimo, ut verba caelestis oraculi restringam sub regulis Donati.*²⁹ A 9. század javarészt bencés tudósai kevésbé voltak

²² Hermann Walter, "Textkritische Beiträge zum Lukankommentar des Arnulf von Orléans," *Mittelalterliches Jahrbuch* 11 (1976): 28-33.

²³ "De doctrina spirituali liber metricus," in *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul Migne, vol. 146 (Paris: Migne, 1853), 279C, Bernhard Bischoff, "Literarisches und künstlerisches Leben in St. Emmeram (Regensburg) während des frühen und hohen Mittelalters," in *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, vol. 2 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1967), 77-115, "Benedictine Monasteries and the Survival of Classical Literature," in *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 134-60, Jean Leclercq, "L'humanisme des moines au moyen âge," *Studi Medievali* 10.1 (1969): 69-113.

²⁴ Brémai Ádám: Rudolf Buchner, "Adams von Bremen geistige Anleihen bei der Antike," *Mittelalterliches Jahrbuch* 2 (1965): 96-101, Gesta: Bertényi Iván, "Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról, 1.," *Századok* 94.5-6 (1960): 918.

²⁵ Hubert Silvestre, "Les citations et réminiscences classiques dans l'oeuvre de Rupert de Deutz," *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 45.1-2 (1950): 140-74, Peter von Moos, "Cornelia und Heloise," *Latomus* 34.4 (1975): 1024-59, "Lucans tragedia im Hochmittelalter: Pessimismus, contemptus mundi und Gegenwartserfahrung (Otto von Freising, «Vita Heinrichs IV.», Johann von Salisbury)," *Mittelalterliches Jahrbuch* 14 (1979): 127-86, Eva Matthews Sanford, "The Manuscripts of Lucan: *Accessus* and *Marginalia*," *Speculum* 9.3 (1934): 278-95, R.B.C. Huygens, "Accessus ad auctores, 2.," *Latomus* 12.4 (1953): 471-5.

²⁶ Eva Matthews Sanford, "Quotations from Lucan in Mediaeval Latin Authors," *American Journal of Philology* 55.1 (1934): 1-19, Margaret Jennings, "Lucan's Medieval Popularity: The Exemplum Tradition," *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* 16.2-3 (1974): 215-33.

²⁷ Jessie Crosland, "Lucan in the Middle Ages, with Special Reference to the Old French Epic," *Modern Language Review* 25.1 (1930): 32-51, Robert H. Lucas, "Mediaeval French Translations of the Latin Classics to 1500," *Speculum* 45.2 (1970): 225-53, Marilyn Bendena, "The Translations of Lucan and their Influence on French Medieval Literature, together with an Edition of the *Roumans de Jules Cesar* by Jacques de Forest," *Dissertation Abstracts International A* 37.5 (1976): 2851-A.

²⁸ "Ars grammatica," in *Grammatici Latini*, ed. Heinrich Keil, vol. 4 (Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961), 353-402, Louis Holtz, "A l'école de Donat, de saint Augustin à Bède," *Latomus* 36.2 (1977): 522-38, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: Étude sur l' Ars Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique* (Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1981), G. Serbat, "Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: A propos de la thèse de Louis Holtz," *Revue des Études Latines* 61 (1983): 56-64, John J. Contreni, "Learning in the Early Middle Ages," in *Carolingian Learning, Masters and Manuscripts* (Hampshire: Variorum, 1992), I.1-21.

²⁹ "Moralia in Iob libri I-X," in *Corpus Christianorum: Series Latina*, ed. Marcus Adriaen, vol. 143 (Turnhout: Brepols, 1979), 7, Paul Pascal, "Mediaeval Uses of Antiquity," *Classical Journal* 61.5 (1966): 193-7.

elfoglaltak, magas szintű kommentárokat írtak Donatus grammatikáihoz. Közéjük tartozott Smaragdus apát a St. Mihiel kolostorban (†825) és két ír származású szerzetes, Sedulius Scottus Lüttichben (*floruit* 848-858) és Murethach Auxerre-ban.³⁰ Anonim Donatus-kommentárok is maradtak fenn a 9-10. századból, így a kézirat milánói őrzési helyéről *Ars Ambrosianának* nevezett mű (*Commentum anonymum in Donati partes maiores*) és a feltehetőleg Lorsch bencés apátságában készült *Ars Laureshamensis* (*Expositio in Donatum maiorem*), amit még a 15. században is buzgón másoltak.³¹ Később a nagy hatású itáliai remete, Damiani Péter (†1072) ismét fölleleveníti a Nagy Szent Gergely-féle hagyományt. Érdeemes részletesebben idézni a *De perfectione monachorum* című írásából, amelyben a Donatus grammatikáját Szent Benedek regulája elé helyezőket azokhoz a bűnösökhöz hasonlítja, akik hites feleségüket elhagyva utcanőkben lelik örömüket: *Ut autem cum stomacho loquar, ex istorum numero sunt, qui grammaticorum vulgus adeunt, qui, relictis spiritualibus studiis, addiscere terrena artis ineptias concupiscunt: parvipendentes siquidem regulam Benedicti, regulis gaudent vacare Donati. Hi porro fastidientes ecclesiasticae disciplinae peritiam, et saecularibus studiis inhiantes, quid aliud quam in fidei thalamo coniugem relinquere castam, et ad scientias videntur descendere prostitutas? Et, ut ita fatear, meretricum lenociniis oblectati dant repudium liberis, ut violato nuptiali foedere, sociantur ancillis.*³² Dacára Damiani Péter ellenérzésének, Donatus nem ment ki a divatból. Éppen ellenkezőleg: olyannyira elterjedt volt, hogy a 12-13. századtól kezdve egészen az itáliai humanizmus 15. századi kiteljesedéséig még görög nyelvtankönyveket is írtak a mintájára, amiket aztán *Donatus Graece*, *Donatus Graecorum*, *Donatus Graecus*, *Donatus in Graeco* névvel illették.³³

A *Disticha Catonis* római feliratok tanúsága szerint már a Kr. u. 2. században létezett. Az ismeretlen szerző által mindössze 320 hexameterben megírt etikai kézikönyvet a későókortól kezdve Marcus Porcius Cato Censorinus művének tartották, ezt a hagyományt vette át a középkor is. A szöveget tartalmazó legjobb kéziratok a 9-10. századból maradtak fenn, de a mű népszerűsége a középkor végéig töretlen maradt - ezt bizonyítják nagy számban készült kommentárjai is.³⁴ Ezek közül legnevezetesebb a bencés Auxerre-i Remigius (†908 k.)

³⁰ Smaragdus: "Liber in partibus Donati," in *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*, ed. Bengt Löfstedt - Louis Holtz - Adele Kibre, vol. 68 (Turnhout: Brepols, 1986), Jean Leclercq, "Smaragde et la grammaire chrétienne," *Revue du Moyen Age Latin* 4.1 (1948): 15-22, Sedulius Scottus: "In Donati artem maiorem," *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*, ed. Bengt Löfstedt, vol. 40B (Turnhout: Brepols, 1977), Murethach: "In Donati artem maiorem," in *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*, ed. Louis Holtz, vol. 40 (Turnhout: Brepols, 1977).

³¹ "Ars Ambrosiana: Commentum anonymum in Donati partes maiores," in *Corpus Christianorum: Series Latina*, ed. Bengt Löfstedt, vol. 133C (Turnhout: Brepols, 1982), "Ars Laureshamensis: Expositio in Donatum maiorem," in *Corpus Christianorum: Continuatio mediaevalis*, ed. Bengt Löfstedt, vol. 40A (Turnhout: Brepols, 1977).

³² "De perfectione monachorum," in *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul Migne, vol. 145 (Paris: Migne, 1867), 306CD, Rónay György, "Monostori szellem a román korban (A szerzetesi olvasmányok és a monostori irodalom eszményei)," *Katholikus Szemle* 55.9 (1941): 325-30, John Edwin Sandys, *A History of Classical Scholarship*, vol. 1, *From the Sixth Century B.C. to the End of the Middle Ages* (New York: Hafner Publishing Co., 1958), 520.

³³ Wolfgang O. Schmitt, "Donati Graeci: Zum Griechischstudium der italienischen Humanisten," in *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques Eirene*, ed. I. Fischer (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România - Amsterdam: Adolf M. Hakkert B.V., 1975), 205-13, "Lateinischer und griechischer «Donatus»: Ein Beitrag zur Geschichte der Griechenstudien im lateinischen Mittelalter," *Philologus* 123.1 (1979): 97-108.

³⁴ Némethy Géza, *Dicta Catonis quae vulgo inscribuntur Catonis disticha de moribus* (Budapest: Franklin Nyomda, 1895), 12, J. Wight Duff - Arnold M. Duff, *Minor Latin Poets*, vol. 2 (Cambridge, MA: Harvard University Press - London: William Heinemann Ltd, 1982), 585-91, Martin Schanz, *Geschichte der*

kommentárja, melyet a 11. században is sűrűn másoltak és a kódexekben általában közvetlenül a *Disticha Catonis* versei után következnek.³⁵ A már említett *Accessus ad auctores* című gyűjtemény külön fejezetet szentel neki.³⁶ A Catónak tulajdonított könyvecske azonban nemcsak kolostori olvasmány volt: hatása Geoffrey Chaucernél (†1400) is kimutatható.³⁷ A latin eredetiből a 11. századtól kezdve fordítások is készültek. A már említett St. Gallen-i bencés, Notker Labeo lefordította ófelnémetre, de ez a fordítás elveszett. A 13-14. században készült német fordítások viszont már fennmaradtak. A *Disticha Catonis*-filológia külön érdekessége, hogy Maximus Planudes (†1305), a velencei kapcsolatokkal rendelkező bizánci szerzetes Cicero, Caesar, Ovidius, Donatus és Szent Ágoston egyes művei mellett ezt a költeményt is lefordította görögre. Noha Planudes átültetései a középkorban csaknem ismeretlenek voltak, a *Disticha Catonis* elterjedtségét mindenesetre jól mutatják, csakúgy mint az a 15. századi kézirat, amely a munka katalán fordítását őrizte meg.³⁸

Invective Ciceronis, Lucanus, II Donati... III Catones - a Szent László pannonhalmi oklevelében említett latin klasszikusok a fennmaradt középkori könyvtári katalógusok tanúsága szerint szinte minden kolostori és székesegyházi könyvtárban megvoltak.³⁹ Az egyházatyák közül ugyanis nemcsak Szent Jeromos kísértése (*Ciceronianus es, non Christianus*) hatott a keresztény középkorra, hanem Szent Ambrus és főleg Szent Ágoston példája és tanítása is. *De doctrina Christiana* című művében Hippó püspöke hosszasan fejtegeti, hogy a választott nép és Egyiptom viszonya megfelel a keresztények és a klasszikus antikvitás viszonyának: átvételre és megőrzésre méltó a pogány örökség azon része, amely keresztény szempontból is hasznosítható.⁴⁰ Elsősorban a Karoling-reneszánsz *scriptorium*ainak köszönhetően tehát - ha nem is közvetlenül az ágostoni kritériumok következményeképpen, de kétségkívül azok szellemében - a középkor megőrzött valamit az antik Róma *litteratus*-eszményéből.⁴¹ Éppen a pannonhalmi katalógus oklevelébe foglalása

römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian, vol. 3, *Die Zeit von Hadrian 117 bis auf Constantin 324* (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung - Oskar Beck, 1922), 34-41, Richard Hazelton, "The Christianization of «Cato»: The *Disticha Catonis* in the Light of Late Mediaeval Commentaries," *Mediaeval Studies* 19 (1957): 157-73, R.R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958), 124-5.

³⁵ Max Manitius, "Remigiusscholien," *Münchener Museum* 2.1 (1913): 79-113, Maria De Marco, "Una nuova redazione del commento di Remigio d'Auxerre ai «Dicta Catonis»,", *Aevum* 26.5 (1952): 466-7.

³⁶ R.B.C. Huygens, "Accessus ad auctores, I.," *Latomus* 12.3 (1953): 304-5.

³⁷ Richard Hazelton, "Chaucer and Cato," *Speculum* 35.3 (1960): 357-80.

³⁸ Német: Franz Skutsch, "Dicta Catonis," in *Paulys Real-Enzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ed. Georg Wissowa, vol. 5 (Stuttgart: J.B. Metzlersche Buchhandlung, 1905), 368, Walther Mitzka, "Die deutschen Catodichtungen des Mittelalters," *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 54.1 (1929): 3-20, görög: Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)* (München: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung - Oskar Beck, 1897), 544-5, Wolfgang O. Schmitt, "Cato in Byzanz," *Klio* 48 (1967): 325-34, "Lateinische Literatur in Byzanz: Die Übersetzungen des Maximus Planudes und die moderne Forschung," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 17 (1968): 127-47, katalán: J. Closa Farrés, "La versió catalana inèdita dels *Disticha Catonis* de la Biblioteca Colombina de Sevilla: Transcripció i comentari," *Anuario de Filologia* 9 (1983): 9-33.

³⁹ Max Manitius, *Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen (bis 1300)* (Frankfurt am Main: J.D. Sauerländer's Verlag, 1892), 14-22, 54-7, 74-6, 86-7, "Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter," *Philologus* 51.1 (1892): 156-71, "Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter," *Philologus* 51.4 (1892): 704-19.

⁴⁰ Szent Ambrus: Michaela Zelzer, "Ambrosius von Mailand und das Erbe der klassischen Tradition," *Wiener Studien* 100 (1987): 201-26, Szent Ágoston: "De doctrina Christiana," in *Corpus Christianorum: Series Latina*, ed. Josephus Martin, vol. 32 (Turnhout: Brepols, 1962), 73-7.

⁴¹ Bernhard Bischoff, "Panorama der Handschriftenüberlieferung aus der Zeit Karls des Grossen," in *Karl der*

idején írta Hirsau Konrád bencés szerzetes *Dialogus super auctores* című latin "irodalomtörténetét", amely nemcsak a korban ismert klasszikusokat (Cicero, *Disticha Catonis*, Donatus, Ennius, Iuvenalis, Livius, Lucanus, Ovidius, Persius, Plautus, Priscianus, Quintilianus, Sallustius, Servius, Statius, Terentius, Vergilius) mutatja be, de ismerteti például a *Homerus Latinus*, más néven *Ilias Latina* című művet is.⁴² Hirsau Konrád azonban már átmenetet képez a 12. századi reneszánsz felé, amikor is a bencés kolostorok elsődleges szerepét átveszik a székesegyházi iskolák és nem utolsósorban a ciszterciek (nyilvánvalóan a bencések által áthagyományozott klasszikus örökségre is építve), valamint ugrásszerűen megszaporodnak a klasszikus latin auktorok szövegeit tartalmazó *florilegiumok*.⁴³

A 11. századi Pannonhalmán meglévő latin klasszikusok középkori szerepét megvizsgálva két alapvető megállapítást tehetünk. Az első korántsem nevezhető úttörő jellegűnek, hiszen Mályusz Elemér már 1933-ban kimondta: ez a pannonhalmi könyvtár a Meroving-kor színvonalán álló nagyon kezdetleges műveltségi szintet képvisel. Sőt, ehhez hozzátehetjük, hogy talán még azt sem. Feltehetőleg a 8. századi északi frank bencés kolostorból, Corbie-ből származik ugyanis az a kódex, amely egyebek közt klasszikus szövegeket tartalmazó kéziratok katalógusát is megőrizte. E katalógus tanúbizonysága szerint a Meroving-kor színvonalán állhat az a könyvtár is, amely olyan szerzők műveit tartalmazza mint Cicero, Horatius, Iuvenalis, Lucanus, Martialis, Sallustius, Servius, Statius, Terentius és Tibullus.⁴⁴ A fentebbiek alapján mindenesetre Mályusz állásfoglalása kétségszövegbevonhatatlan: klasszikus állományának tükrében a pannonhalmi könyvtárat nem tarthatjuk a Karoling-kor színvonalán állónak (figyelmün kívül hagyva most a liturgikus és patrisztikus szövegeket). Másrészt viszont, és ez második megállapításunk, Cicero, Lucanus, Donatus és a *Disticha Catonis* megléte nem intézhető el annyival, hogy e művek az "alsófokú oktatás" tananyagát képezték. Nem mintha ez nem lenne igaz. Ahhoz azonban, hogy a klasszikus ókori irodalom középkori magyarországi továbbélésének újonnan megindult kutatása értékelhető szempontokkal gazdagodjon, nem érhetjük be csupán ennyivel. Éppen a 11. századi forrásanyag szórványos jellege teszi szükségessé annak vizsgálatát, hogy a korabeli Magyarországon regisztrálható latin klasszikusok milyen szerepet játszottak a középkorban általában. Csak szélesebb összefüggésekben érthető ugyanis meg a 11. századi pannonhalmi kolostori könyvtár latin klasszikusainak jelentősége.

Grosse: *Lebenswerk und Nachleben*, vol. 2, *Das geistige Leben*, ed. Bernhard Bischoff (Düsseldorf: Verlag L. Schwann, 1966), 233-54, Herbert Grundmann, "Litteratus - illitteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter," *Archiv für Kulturgeschichte* 40.1 (1958): 1-65.

⁴² R.B.C. Huygens, "Notes sur le *Dialogus super auctores* de Conrad de Hirsau et le *Commentaire sur Théodule* de Bernard d'Utrecht," *Latomus* 13.3 (1954): 420-8, Leslie G. Whitbread, "Conrad of Hirsau as Literary Critic," *Speculum* 47.2 (1972): 234-45.

⁴³ Jean Leclercq, *The Love of Learning and the Desire for God: A Study of Monastic Culture* (New York: Fordham University Press, 1961), 116-51, Birger Munk Olsen, "Les florilèges d'auteurs classiques," in *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales: Définition, critique et exploitation*, ed. Robert Bultot (Louvain-la-Neuve: Institute d'Études Médiévales de l'Université Catholique de Louvain, 1982), 151-64, "The Cistercians and Classical Culture," *Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin* 47 (1984): 64-102.

⁴⁴ Mályusz Elemér, "Árpádházi Boldog Margit (A magyar egyházi műveltség problémája)," in *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*, ed. Domanovszky Sándor (Budapest: Sárkány Nyomda, 1933), 348-51, Mezey László, *Deáksg és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 102, B.L. Ullman, "A List of Classical Manuscripts (in an Eighth-Century Codex) perhaps from Corbie," *Scriptorium* 8.1 (1954): 24-37, Bernhard Bischoff, "Hadoard und die Klassikerhandschriften aus Corbie," in *Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, vol. 1 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1966), 49-63, Paul Lehmann, "The Benedictine Order and the Transmission of the Literature of Ancient Rome in the Middle Ages," in *Erforschung des Mittelalters: Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, vol. 3 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1960), 173-83.

Fényes Gabriella

"Gagát"-karkötő Brigetióból (Lelőhely: Komárom/Szőny, MOLAJ "A" út)

A gagátszemek leírása

Az ELTE BTK Ókori Régészeti Tanszéke és a komáromi Klapka György Múzeum 1998 július 27-én és augusztus 11-én a komáromi MOL telepen, az "A" út alatt leletmentést végzett, amelynek során három szarkofág került feltárára. A III. sz. szarkofágban egy kislányt temettek el (1. kép), akinek a bal csuklója körül 20 darab félkör alakú, a domború felső részen, mindegyik darabon 9 ék alakú faragással díszített, az alsó oldalon sima, vízszintes cikkely került elő (2. kép, ltsz.: M.998.III.2-19.), amelyek egy karkötővé állíthatók össze (3. kép).¹

Az egyes cikkelyek sötétbarna vagy fekete matt színűek. Az egyiken hosszanti, mély repedés van, de néhány másik is megrepedt. Nagyító alatt apró rétegződés is jól látható rajtuk. Ezek alapján, amíg a jelenleg Newcastle-ban végzett anyagvizsgálat eredménye nem áll rendelkezésünkre vagy az olajos iszaptól megrongált valódi gagátnak, vagy palának tarthatjuk.

A karkötő szemeinek mérete változó. A legvékonyabb szélessége: 3 mm, a legvastagabbé: 12 mm, átlagos szélességük: 8-9 mm. A legkisebb hosszúsága: 17,5 mm, a legnagyobbé: 21 mm, a többi átlagos hosszúsága: 19 mm. Az összeállított karkötő külső átmérője: 60 mm.

A cikkelyek oldalán két-két lyukat fúrtak, ezeken keresztül fűzték össze az egyes darabokat (4. kép).

A gagát felhasználása a római korban

Az 1-3. századi antik források (Dioskuridés *De materia medica* 5.146, Plinius *Naturalis Historia* 36.141-142, Galénos *De simpl. med. facult.* 9-203, Solinus *Collectanae rerum memorabilium*) a gagát (*gagates*) kő mágikus és gyógyító hatásával foglalkoztak, ékszerként való használatáról nem írtak.

A római korban gagátékszerek, tárgyak legkorábban a Kr. u. 2. században Yorkban készültek, de a termelés fő időszaka a 3-4. század volt. Legnagyobb számban Németország területén, a Rajna-vidéken és Angliában kerültek elő, de ismertek Belgiumból, Észak-Franciaországból, Svájcól, Ausztriából, Magyarországról, Bulgáriából, Olaszországból is gagátékszerek.²

A legjobb minőségű gagátot Angliában Whitbynél bányászták, York volt a termelés egyik fő központja. A másik fő centrumban - a Rajna-vidéken - valószínűleg Britanniából importált gagátot használtak, amely késztermékként vagy nyersanyagként érkezett és helyben faragták meg. Ezenkívül rosszabb minőségű, Spanyolország területén bányászott kő is forgalomban lehetett.³

Gagátból főleg gyűrűket, karpereceket, több tagból álló karkötőket, nyakláncból összefűzött gyöngyöket, függődíszeket, hajtűket, ezeken kívül fonáshoz használt orsókat, késnyeleket, apró figurákat, bútordíszeket és játékokat is készítettek a római korban. Gagátékszerek szinte mindig női és gyermeksírokból kerültek elő, így női ékszerként tartják számon. Mivel az igazi gagátékszerek drágák lehettek, gyakran palából, lignitből, barnaszénből (pseudogagát) vagy fekete üvegpasztából készítették utánzataikat.⁴

¹ Köszönettel tartozom Számadó Emecsnék, aki a leletanyagot feldolgozásra átengedte.

² Allason-Jones 1996, 9; Hagen 1937, 82-83.

³ Allason-Jones 1996, 5-6; Hagen 1937, 83-84.

⁴ Allason-Jones 1996, 6-7; Hagen 1937, 79; Alföldi 1957, 441, 443.

A gagátkarkötő meghatározása és rekonstrukciója

Az 1998-ban a komáromi MOL telepen előkerült karkötő a Hagen katalógus C 36, 38 forma, illetve az Allason-Jones katalógus No. 31 formájának leegyszerűsített, durvább változata. Ugyanennek a típusnak jó minőségű képviselőjét Brigetióban a Gerhát sírmezőn találták a 20. század első felében, amelyet ma a Magyar Nemzeti Múzeum őriz (ltsz.: 1/1932,2). Ez a darab nyújtott segítséget az 1998-ban előkerült "gagát" cikkelyek karkötővé való összeállításához, ugyanis ezen a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő ékszeren megmaradt a bronzdrót, amelyre a szemeket felfűzték és a drótból hajlított kapcsolószerkezet is.

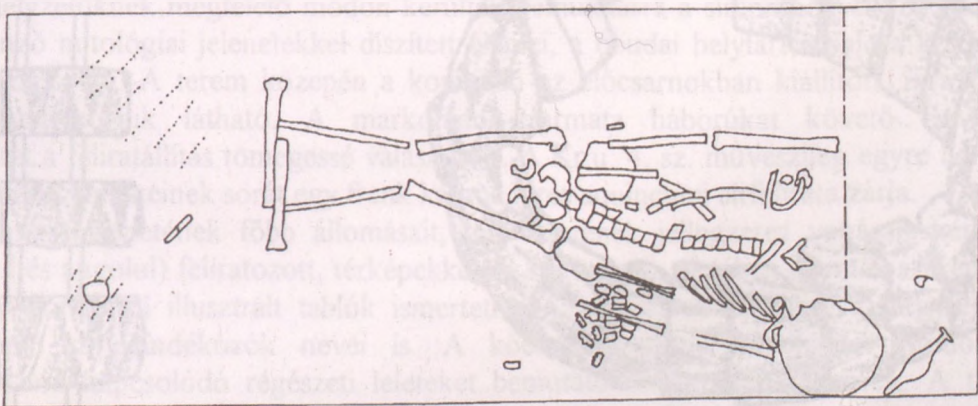
A MOL telepen előkerült karkötő közvetlen párhuzamát egy Pécs területén feltárt sírból publikálták.⁵ A megmaradt szemek díszítése teljesen azonos, méretük pedig alig különbözik a komáromi darabokétól.

Nagyon hasonló gagátszemek az aquincumi Kaszásdűlő - Raktárréti római kori temető két sírjából⁶ és egy Bécsi u. 102. sz. alatt talált szarkofágból is előkerültek.⁷

Az 1998-ban Komáromban talált "gagát"-karkötő mellett a III. sz. szarkofágban egy orsó alakú, kenőcstartó üvegtégely (*unguentarium*) és III. Gordianus Viminaciumban, 238-244 között vert bronz volt, amely a leletet *terminus post quem* keltezi.⁸

Rövidítések és felhasznált irodalom

Alföldi 1957	R. Alföldi, M.-Barkóczi, L.,- Fitz, J.- Sz. Póczy, K.- Szilágyi, J.- B. Vágó, E.: Intercisa II. In: <i>Archeologica Hungarica</i> , 26, Budapest, 1957.
Allason-Jones 1996	Allason-Jones, L.: Roman Jet in the Yorkshire Museum. Yorkshire, 1996.
Borhy - Számadó 1999	Borhy L.- Számadó E.: A Komárom/Szőny-MOLAJ "A" út lelőhelyen feltárt római szarkofágok. In: Brigetio kincsei. Komárom, 1999. III-XVI.
Fényes 1999	Fényes G.: "Gagát"- karkötő a 3. szarkofágból. In: Brigetio kincsei. Komárom, 1999. XIX-XX.
Fülep 1969	Fülep F.: Későrómai temető Pécs - Geisler Eta u. 8. sz. alatt. In: <i>Archeológiai Értesítő</i> , 96, 1969, 3-41.
Hagen 1937	Hagen, W.: Kaiserzeitliche Gagatarbeiten aus dem rheinischen Germanien. In: <i>Bonner Jahrbücher</i> , 142, 1937, 77-144.
Kuzsinszky 1923	Kuzsinszky B.: Aquincumi sírlelet. In: <i>Budapest Régiségei</i> , 10, 1923, 56-74.
Zsidi 1984	Zsidi P.: A Kaszásdűlő - Raktárréti római kori temető elemzése. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat 1984.

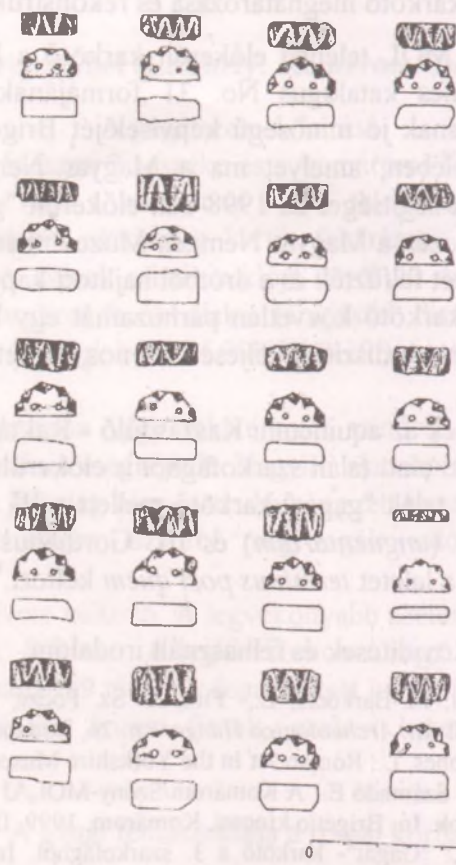
1. kép A komáromi MOL telepen 1998-ban előkerült III. számú szarkofág (Rajz: Számadó Emese)

⁵ Fülep 1969, 20, 31. sír, 42. kép 5, 48. kép 31.

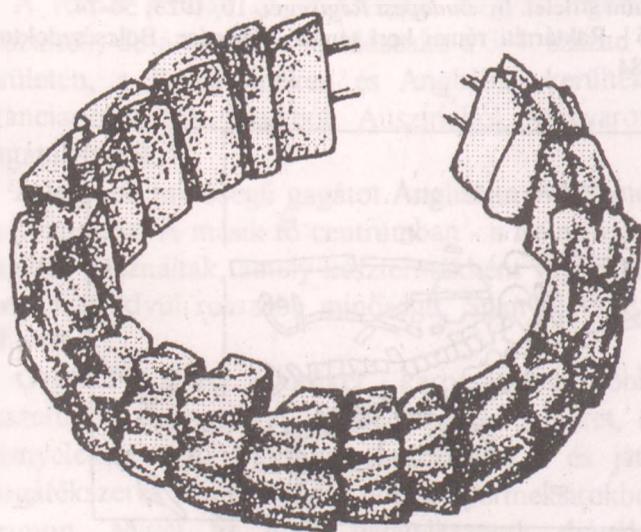
⁶ Zsidi 1984, 275. sír LVI. t. 2, 327. sír LXVII. t. 4.

⁷ Kuzsinszky 1923, 4. t. 4.

⁸ Borhy - Számadó 1999, XVI; Fényes 1999, XX.

2. kép A komáromi MOL telepen 1998-ban előkerült "gagát"-karkötő darabjai (Rajz: Fényes Gabriella - Murakeözy Éva)

3. kép A komáromi MOL telepen 1998-ban előkerült "gagát"-karkötő rekonstrukciója (Rajz: Murakeözy Éva)

4. kép A komáromi MOL telepen 1998-ban előkerült "gagát"-karkötő darabjainak felfűzési módja. (Rajz: Fényes Gabriella)

KIÁLLÍTÁS

A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára

A "Lapidarium, római kőtár" c. kiállítás 1998 novemberében történt megnyitásával régi adósságát törlesztette a Magyar Nemzeti Múzeum. A múzeum római gyűjteménye több mint másfélezer római feliratos és faragott köemléket őriz, azonban ez a rendkívül gazdag és értékes forrásanyag - az előcsarnokban és a lebontott állandó régészeti kiállításon szereplő néhány köemlék kivételével - eddig csak a szűk szakmai közönség számára volt látogatható.

A köemlékek méltó, rendezett elhelyezésére és bemutatására Pollack Mihály már 1848-ban tervet készített. Ez egy nyílt oszlopcsarnokos megoldást tartalmazott, amelynek felépítésére "a múzeum mögötti utcavonalon, a középső örlakáshoz jobbra és balra" került volna sor. A terv megvalósításának igénye azóta többször - így 1848-ban és 1927-ben - is felmerült, a kivitelezés azonban elmaradt. A Magyar Nemzeti Múzeum fennállásának 200. évfordulóját a másfél évszázados, műemlék épület teljes helyreállításával és felújításával ünnepli. A munkálatok lehetőséget teremtettek új kiállítási terek létrehozására is, amelyek közül a legnagyobb és legjelentősebb különleges építészeti megoldással, a múzeumépület déli belső udvarának lemélyítésével keletkezett. Ebben a hatalmas új térben, mintegy kétszáz válogatott köemlék - köztük a római-kori faragott kövek szinte minden típusa: oltárok, építési táblák, szoborbázisok, sírsztélék, sírépítmény elemek, szarkofágok - a legmodernebb kiállítási szempontoknak megfelelően kerültek elhelyezésre. A légkondicionáló berendezéssel felszerelt lapidariumban a vörösre festett háttér előtt kiválóan érvényesülő kőfaragványok domborműveinek kiemelését, valamint a feliratok olvasását mozgásra bekapcsolódó, surlófénnyel világító lámpák segítik. A kiállítás mozgássérültek számára is látogatható, mivel biztonságos közlekedésüket két lift is biztosítja.

A lapidarium alapvető rendezési elve a restaurált köemlékek könnyen követhető történeti, kronológiai sorrendje. Az első Pannoniában állomásozó auxiliáris csapatok katonáinak sírköveit az italicus telepések, és a romanizálódott kelta őslakosság emlékei követik. Pannonia első, Kr.u. 2. sz.-i virágkorát a helytartókhöz, az egyre szaporodó városi közösségekhez és a legiókban szolgáló katonákhoz köthető köemlékek képviselik. A kiállítás középső részében eredeti helyzetüknek megfelelő módon kerültek bemutatásra a sírépítményeknek Pannoniára oly jellemző mitológiai jelenetekkel díszített elemei, a óbudai helytartói palota kökratérja és néhány szarkofág. A terem közepén a korábban az előcsarnokban kiállított, újra restaurált baláciai nagymozaik látható. A markomann-szarmata háborúkat követő Severus-kori fellendülést a feliratállítási tömegessé válása jelzi. A Kr.u. 4. sz. művészileg egyre hanyatló és egyszerűsödő emlékeinek sorát egy frank katona híres aquincumi sírfelirata zárja.

Pannonia történetének főbb állomásait, művészetének jellegzetes vonásait két nyelven (magyarul és angolul) feliratozott, térképekkel és a provincia életében jelentős szerepet játszó császárok portréival illusztrált táblák ismertetik. Az ugyancsak kétnyelvű tárgyfeliratokon szerepelnek az ajándékozók nevei is. A köemlékek sorát rendhagyó módon egyes korszakokhoz kapcsolódó régészeti leleteket bemutató tárlók szakítják meg. A tárlókban látható leletek - például a pátkai és felsőcicokai halomsírokból származó, bennszülött nő viselethez tartozó tárgyak: övcsat, torques, szárnyas- és csokorfibulák valamint egy tükör - felismerhetőek a közeli síremlékek alakjainak ruházatán, kezében. Két kiállított szarkofág mellett külön tárlók mutatják be az azokból előkerült tárgyakat. A szekszárdi szarkofág görög feliratos, hálódíszes üvegcsészéje, helyreállított bronzveretes ládikája, bronz- és üvegedényei, az egyikben megőrződött víz és olaj keverékével különösen érdekes, mivel a lelet együttes

teljességében került kiállításra. A római gyűjtemény néhány értékes darabja, a dunakömlödi Dolichenus-háromszög vagy a Március 15. téri késő római sisak ugyancsak a kőtárban látható.

A Magyar Nemzeti Múzeum újonnan megnyílt római kőtára hangulatával megfelelő környezetet biztosít csoportos foglalkozások, kihelyezett órák illetve szakmai kirándulások számára. Bár a lapidarium három dimenzióban megjelenő képe és teljes anyaga a kiállított kövek fotóival együtt az interneten elérhető (<http://origo.hnm.hu>) a megnyitóra egy rövid ismertető is megjelent. A kőtár megtekintése minden korosztály, és főleg az ókor iránt érdeklődők számára különleges és maradandó élményt nyújt.

A forgatókönyvet írta és rendezte: Dr. Nagy Mihály; lektorok: Dr. Fitz Jenő, Dr. Barkóczi László, Dr. Tóth Endre; Restaurátorok: Antal Imre, Antal Mariann, Baghy László, Bendeffy Márta, Hutai Gábor, Igaz Pál, Köfalvi Anna, Köfalvi Vidor, Dr. Morgós András, Nagyné Lőrincz Judit, P. Dombovári Judit; Internet honlap: Dr. Nagy Mihály, Rezi Kató Gábor, Cognitech kft.; Fényképek: Dabasi András; Grafika: Mráv Zsolt; Technikai kivitelezés: A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításrendező csoportja Csonka András vezetésével; A kiállítás munkálatait irányította: Dr. Kovács Tibor, Dr. Szikossy Ferenc; kivitelezés: Architekton; építész koordinátorok: Gaál Péter, Karácsony István Lajos; építész tervezők: Dobozi Miklós, Rosh Gábor, Dobráter Béla; belsőépítész: Kerecsényi Zsuzsa.

Mráv Zsolt

INTERANTIK

E rovatunkban az antikvitás és a modern informatika kapcsolatával foglalkozunk. Igyekszünk e témában praktikus információt is nyújtani.

De Imperatoribus Romanis (DIR)

An Online Encyclopedia of Roman Emperors

<http://www.salve.edu/~dimaiom/impindex.html>

A DIR a római császárok katalógusa Augustustól XI. Constantinusig. Tartalmazza az egységes Római Birodalom császárait, ellencsászáraikat, a nyugat- és a keletrómai császárokat.

Az egyes császárokhoz az alábbi oldalakat érhetjük el.

1. A császár angol nyelvű életrajza (linkek segítségével a lábjegyzetekben láthatjuk a császárral foglalkozó főbb ókori forrásokat).
2. Egy linken keresztül elérhető a "Virtual Catalog of Roman Coins" (<http://www.artemis.austinc.edu/acad/cml/rcape/vcrc>), amelyben a császárok által kibocsátott éremanyaggal ismerkedhetünk meg. Az érméről színes fényképeket láthatunk, illetve az érmék legfontosabb adatait.
3. Részletes bibliográfia a császárokról. Ez azonban egyes életrajzok esetében elsősorban csak az angol nyelvű szakirodalmat öleli fel.
4. A császári dinasztiák családfái (stemma).
5. Valamennyi császár "honlapjáról" elérhető a "Roman Emperor Atlas", mely számos színes térképet tartalmaz a Római Birodalomról, illetve az egyes provinciákról. Bár maguk a térképek látványosak, inkább csak tájékozódásra alkalmasak. Ezen kívül megtalálható az "Imperial Battle Index", mely az egyes császárok legfontosabb ütközeteit ábrázolja. Ezek a térképek azonban az oldal készítőjének ígéretes leírása ellenére nem hordoznak túl sok információt. Az actiumi csatánál például megjelöli egy Görögország térképen az actiumi öblöt, de sem az öböl részletes térképét, sem a csata egyes fázisait nem lehet nagyításban megnézni.

A program szerzői kétségkívül jelentős vállalkozást indítottak útjára, amely azonban még csak kezdeti szakaszában van. A császárok életrajza, a forrás- és szakirodalmi jegyzetek számos fontos információt hordoznak, amit a magyar egyetemi oktatásban is felhasználhatunk, hiszen rendkívül egyszerűvé válhat vele a szemináriumi munka során a bibliográfiák készítése, illetve gyors áttekintés szerezhető egy-egy császár életéről, a róla szóló ókori forrásokról, érmészeti anyagról. A DIR azonban még nem teljes. Jól mutatja ezt, hogy számos olyan fontos császárral sem foglalkozik, mint például Traianus, Hadrianus, vagy Marcus Aurelius. A szerzők azonban mindenki számára lehetővé eszik, hogy egy-egy császár életrajzát megírják, vagy a már kész életrajzokat átírják, kiegészítsék. Erre egy külön linket is létrehozta. (<http://www.salve.edu/~dimaiom/submit.html>)

Forisek Péter

SZIGORÚAN TITKOS KIADVÁNYOK

E rovatban olyan ókori tárgyú - elsősorban egyetemi - kiadványokat kívánunk ismertetni, amelyek valamilyen oknál fogva észrevétlenek, vagy méltatlanul kevésbé ismertek maradtak a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt. E kötetek tehát nem valamiféle cenzúra tiltása, hanem az információhiány miatt váltak "titkossá". Célunk az, hogy e kötetek terjesztését, adataik pontos közlésével, elősegítsük. Ezúton is kérjük kollégáinkat, hogy megjelent szakmai kiadványaikról adjanak lapunkban tájékoztatást, akár önrecenzió, akár pontos, de rövid tartalmi ismertetés keretében. Számítunk minden megjelent tanulmánykötet, monográfia, disszertáció, emlékkönyv és fordítás ismertetésére. Természetesen nemcsak az egyetemi kiadványokra hívjuk föl szívesen a figyelmet. Tekintettel a hazai, meglehetősen kaotikus, könyvkiadói viszonyokra, és a könyvterjesztés gyengélkedéseire, előfordulhat, hogy hivatásos könyvkiadók kiadványai is elkerülik az érdeklődők figyelmét. Kérjük a szerzőket, fordítókat és szerkesztőket, használják ki a lapunk által nyújtott segítséget. Minden ókori tárgyú kiadványt térítésmentesen ismertetünk. Az ismertetések célja az információ közzététele, nem az értékelés. Kíváncsú lenne, ha a bemutatást írók azt is megadnák, hogy a megrendelők pontosan kihez fordulhatnak (kiadó, terjesztő, ISBN szám, oldalszám, név, cím, telefonszám), és a kiadvány mennyibe kerül. Szerkesztőségünk ezúton mond köszönetet mindazon kiadóknak és szerzőknek, akik publikációikat eljuttatták hozzánk, lehetővé téve, hogy megismertethessük azokat olvasóinkkal.

A rovatot összeállította Lőrincz Ádám és Németh György.

Antik szkepticizmus. Cicero és Sextus Empiricus szövegek. Szerkesztette: Kendeffy Gábor. Atlantisz, Budapest, 1998. 438 old. ISSN 0866-0328, ISBN 963 91 6505 0. Ára: 1695 Ft.

Benyák Zoltán - Benyák Ferenc (szerk.): Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe. Hermész Kör, Budapest, 1999. 348 old. ISBN 963 03 7395 5.

További információk: Hermész Kör Kulturális Egyesület. 1016 Budapest, Naphegy utca 27.

A kötet ókori vonatkozású tanulmányai: Kozma Pál: A szőlő- és borkultúra ókori gyökerei (17-32), Steiger Kornél: Dionüszosz. Mámor és bor (33-38), Németh György: Aristophanés és a bor (39-50), Maróti Egon: Borfogyasztás és borhamisítás az ókori Rómában (51-56), Ruffing, Kai: Borkereskedés Itália és India között a Kr. u. I. században (57-66), Szulovszky János: "...Ez az én vérem..." (67-78).

Bornemann, E. - Risch, E.: Görög nyelvtan. Ford. Mayer Péter. Lexika Tankönyvkiadó, Székesfehérvár, 1999. 367 old. ISBN 963 9092 81 9. Ára: 1960 Ft.

További információk: <http://www.matav.hu/uzlet/lexika>, ill. lexika@mail.matav.hu

Ecsedy Ildikó: A kínai történelem rejtelsei. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 1998. 232 old. ISBN 963 9024 55 4. Ára: 1080 Ft:

Tartalom: Bevezető. A kínai történelem kezdetei. Bevezetés a régi Kína társadalmának és kultúrájának történetébe. A régi Kína. Filozófia és irodalom az ókori Kínában. A klasszikus kínai kultúra műveltségképe. A főváros és a faluközösség a kínai történelem kezdetén. Sinológusok a régi Kínáról: Etienne Balázs. A nomád társadalmak gazdasági és társadalmi szerkezetéről. Az eurázsiai lovas nomádok világa mint a földművesközösségek "történelmi környezete". A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban. Időrendi táblázat.

Gesztelyi Tamás: Pannoniai vésett ékkövek. (A belső címlapon: *Vésett ékkövek Pannoniában.*) Enciklopédia Kiadó, Budapest, 1998. 159 old. 42 fekete-fehér és 20 színes fényképpel. Mouseion sorozat. ISSN 1419-1997, ISBN 963 8477 32 6. Ára: 1200 Ft.

Tartalom: I. Bevezetés a glyptikába. II. Gemmagyűjtés a középkortól a jelenkorig. III. A pannoniai gemmaleletek térbeli és időbeli megoszlása. IV. A császárkori gemmák képi világa. V. A császárkori gemmák terjesztési területei. VI. A gyűrűk. VII. Újkori utánzatok.

Hegy Dolores: A görög Apollón-kultusz. Apollo Könyvtár 19. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 128 old. ISBN 963 05 7560 4. Ára: 800 Ft.

Kiss Gábor - Tóth Endre - Zágórhidi Czigány Balázs: Savaria. Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely, 1998. 299 old. ISBN 963 03 6131 0.

Makk Ferenc - Tar Ibolya - Wojtilla Gyula (szerk.): Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szeged, 1998. 185 old. A kötetnek nincs ISBN száma.

A kötet ókori vonatkozású tanulmányai: Makk Ferenc: Hat évtized az oktatás és tudomány szolgálatában (3-8. old.), Borzsák István: Ultimus Thules (23-30. old.), Dér Terézia: A nyelvi kifejezőmód tömörsége egy Horatius-ódában (45-50. old.), Farkas Zoltán: Bölcs Leó Taktikája mint bizánci történeti forrás (51-56. old.), Fodor István: Nőuralom a steppén? (57-62. old.), Havas László: Florus Bizáncban? (69-72. old.), Hoffmann Zsuzsanna: Nona aetas (73-76. old.), Maróti Egon: Quasi cursores (103-106. old.), Németh György: A tyrannos pályakezdése (107-115. old.), Olajos Teréz: Az antik görög líra visszhangja Theophylaktos Simokatés történeti művében (115-122. old.), Ritoók Zsigmond: Mimnermos és a timé (123-124. old.), Tar Ibolya: Vergilius álomkapui (125-132. old.), Tegye Imre: Homéros és Kréta (133-141. old.), Wojtilla Gyula: Georgios Kedrenos egy mondatának indiai háttere (153-158. old.), Szádeczky-Kardoss Samu munkásságának válogatott bibliográfiája (167-180).

Németh György: A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe. Korona Kiadó, Budapest, 1999. 347 old. ISBN 963 9191 11 6.

Órigenész: A betű öl, a szellem élte. Tizenhat homília a Teremtés Könyvéhez. Fordította és szerkesztette: Heidl György. Paulus Hungaricus - Kairosz, Budapest, 1999. 220 old. Ára: 1350.

Plutarkhosz: Morálfilozófiai értekezések. Összeállította, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Lautner Péter. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998. 156 old. ISBN 963 09 3995 9.

Tartalom: Előszó. Az erkölcsi erény. A harag megfékezése. Függelék. A harag (Töredék). A lélek derűje. Bibliográfia. Jegyzetek. A Jegyzetknél használt rövidítések feloldása.

Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi. Antik államelméleti antológia. I-II. Összeállította, összefoglalókkal, magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta Havas László, Óbis Hajnalka, Szűcs Gábor, Ujlaki István. A bevezető tanulmányt írta Havas László. AGATHA IV. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 527 + XV. old. ISSN 1219-7130, ISBN 963 472 297 0.

Sarkady János: Studies in Greek Heortology. Collected Papers. Ed. by Péter Forisek. Hungarian Polis Studies 4. Debrecen, 1998. 127 old. ISSN 14171708, ISBN 963 472 309 8.

Steiger Kornél: A lappangó örökség. Fejezetek a preszókratikus filozófia antik hagyományozásának történetéből. Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest, 1999. 240 old. ISBN 963-9134-07-4. 1198 Ft.

Tar Ibolya: Latin metrika. JATEPress, Szeged, 1998. 123 old. ISBN 963 482 217 7.

A kötet rövid előszó után két egyenlőtlen hosszúságú részből (Prozódia, 7-24. és Metrika 25-104), egy Függelékből és tájékoztató bibliográfiából áll. A függelék P. Emmanuele Alvarez: Institutiones grammaticae c. könyvének megverselt latin nyelvű prozódiai szabályaiból közöl szemelvényeket.

Varga Edith: Napkorong a fej alatt. Apollo Könyvtár 18. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 263 old. ISBN 963 05 7541 8. Ára: 1200 Ft.

Wojtilla Gyula: History of Krsisastra. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum IX. Szeged, 1999. 35 old. A kötetnek nincs ISSN száma.

Zlinszky János: Állam és jog az ősi Rómában. Akadémiai kiadó, Budapest, 1996. 229 old. ISBN 963 05 7447 0. Ára: 1200 Ft.

Zlinszky János: Ius privatum. A római magánjog története. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 197 old. ISBN 963 379 340 8. Ára: 980 Ft.

Bulletin of Ancient Studies

No. IV.

Editor-in-chief: György Németh

Editors: Ádám Lőrincz and András Patay Horváth

The aim of this periodical is to create a lively forum for all sorts of activities and communications in the field of ancient studies. This field is extremely broad: we look forward to communications from classical philologists, historians, linguists, archaeologists, orientalisks and everyone else concerned with ancient studies in Hungary. We do not intend to be a scholarly periodical of a classical fashion, but rather an open forum and news bulletin of classical scholars and students in Hungary.

Contents of the present number:

New Generation (Studies from the National Scientific Students' Conference and two new papers)

Patay Horváth, András: History in the Stones: Interpreting the West Pediment of the Parthenon.....	3
Kopeczky, Rita: Mezentius' Figure in the Aeneid.....	8
Kocsisné Csízy, Katalin: Investigation Concerning the Organisation of Virgil's Eclogues.....	14
Nemes, Andrea - Tóth, Péter: Conversion of the Philosopher. St Cyril of Alexandria's Dialogue with Heathen Philosophers.....	19
Nemerkényi, Előd: Latin Classics at Pannonhalma in the 11th Century.....	25
Fényes, Gabriella: 'Jet'-Bracelet from Brigetio (Findspot: Komárom/Szőny, MOLAJ "A" Road)	32

Exhibition

Mráv, Zsolt: The Roman Lapidary of the Hungarian National Museum	35
--	----

InterAntic

Forisek, Péter: De Imperatoribus Romanis (DIR)	37
--	----

Top Secret Publications	38
-------------------------------	----

T a r t a l o m

Utánpótlás

Patay Horváth András: Kőbe zárt történelem. A Parthenón nyugati oromcsoportjának értelmezése	3
Kopeczky Rita: Mezentius alakja az Aeneisben.....	8
Kocsisné Csízy Katalin: Vizsgálat Vergilius Eklogáinak elrendezése körül.....	14
Nemes Andrea - Tóth Péter: A filozófus megtérése. Alexandriai Szent Cirill párbeszéde a pogány filozófusokkal	19
Nemerkényi Előd: Latin klasszikusok Pannonhalmán a 11. században.....	25
Fényes Gabriella: "Gagát"-karkötő Brigetióból (Lelőhely: Komárom/Szőny, MOLAJ "A" út)	32

Kiállítás

Mráv Zsolt: A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára	35
--	----

Interantik

Forisek Péter: De Imperatoribus Romanis (DIR)	37
Szigorúan titkos kiadványok.....	38